

RECENSIONS

Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae ab anno DCCC usque ad annum MC, conditum a M. BASSOLS DE CLIMENT, conficiendum curavit IOHANNES BASTARDAS, vol I (A-D), Barcinone MCMLX-MCMLXXXV, 1048 cols.

El *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* és, sense cap mena de dubte, una de les empreses més importants que es duen a terme a casa nostra en el camp de la Filologia i de la Lingüística, tant llatines com romàniques. Com a prova de la ininterrompuda labor aplicada a aquesta tasca, acaba d'aparèixer el fascicle introductor i el novè de la sèrie fins ara publicada, amb la qual cosa ha quedat complet el primer volum, que abraça les lletres A-D, des de la «a» fins al terme «dux».

Ha estat aquesta, doncs, una bona ocasió perquè el Professor Joan Bastardas, director de l'obra, expliqui en el prefaci (pp. X-XXI) les vicissituds per què ha passat l'elaboració d'aquest *Glossarium* d'ençà que un grup d'ajudants del Professor Marià Bassols de Climent va començar, el curs acadèmic 1952-1953, a arregar material per a la realització del projecte fins que el 1960 veié la llum el primer fascicle. Així observem com en una primera etapa els col·laboradors d'aquesta obra enviaven les fitxes arreglades a Madrid per tal de contribuir a la realització del *Novum Glossarium* que preparava el Professor Franz Blatt; dificultats diverses, però, van fer més aconsellable de servir aquesta causa comuna des de Catalunya mateix, elaborant els articles des d'on es podia tenir un coneixement més proper de la realitat cultural i històrica que havia produït les fonts en què es basaven les cèdules lexicogràfiques. Els redactors del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* continuaven així la tasca iniciada el 1938, dins el marc de l'Institut d'Estudis Catalans, per un equip dirigit pel Prof. Lluís Nicolau d'Olwer, que ja havia arreglat un bon nombre de fitxes, per bé que d'aquestes els redactors del *GMLC* no se'n pogueren servir fins que l'Institut d'Estudis Catalans s'instal·là definitivament a la seva antiga seu de la Casa de Convalescència el 1982 quan ja les cèdules lexicogràfiques no podien ser de gran utilitat. Tanmateix, l'IEC ha assumit de nou com a pròpia també aquesta tasca i després de signar un acord amb el Consell Superior d'Investigacions Científiques el 1985 ha contribuït a la publicació d'aquests dos darrers fascicles. El Prof. Bastardas en el repàs històric que fa no oblida tampoc d'assenyalar com a antecedents del *GMLC* l'obra meritòria de personatges de la categoria de Josep Balari, Bernat Alart, Joaquim Miret, Pere Pujol, Paul Aebischer, Ramon d'Abadal...

Després del Prefaci, ve una Introducció (pp. XXIII-XXVIII), en la qual el Prof. Bastardas exposa els objectius de l'obra: l'estudi del lèxic del llatí medieval de Catalunya i del català pre-literari del segle IX al XI, i explica els criteris metodològics seguits: la selecció dels mots a incloure —sols els que representen una innovació lèxica o semàntica respecte als vocables continguts en el *Thesaurus Linguae Latinae*, o els que aporten innovacions fonètiques, morfològiques o sintàctiques—; la tria de fonts —bàsicament documentals, però també literàries—; la justificació del període cronològic abraçat, que té com a límit el 1100, si bé aquest any no és una barrera infranquejable quan l'interès d'una paraula o d'una acció aconsella de traspasar-la; la innovació d'incorporar notes explicatives; la descripció de la disposició dels articles, amb les paraules entrades segons la forma que presenten en el *TbLL* o segons la forma gràfica més propera a l'etimologia si es tracta de neologismes, amb la inclusió de les variants ortogràfiques i fonètiques, i l'etimologia de les innovacions lèxiques, seguides de la definició

i de les citacions amb amplis contextos per tal que el lector pugui formar-se el seu propi criteri.

La part introductòria acaba amb la indicació de les sigles, la bibliografia dels textos despulats, i la dels estudis i revistes tinguts en compte (pp. XXIX-XL), que tanquen el fascicle preliminar.

El fascicle 9, per la seva banda, redactat amb el rigor i l'exigència de consuetud comprèn les paraules «dotalis» a «dux», i clou amb unes rectificacions i addicions —veritablerment n'ha calgut ben poques— als fascicles precedents.

Amb aquest primer volum acabat, el *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* fundat pel Professor Marià Bassols ha pres ja una consistència considerable després d'haver superat situacions adverses i malgrat condicions de treball sovint precàries, gràcies sobretot a la dedicació constant de l'equip dirigit pel Professor Joan Bastardas i format, entre els seus redactors principals, per Eulàlia Rodon, Dolors Condom, Rosa Quevedo, M. Cinta Català, Teresa Gràcia, Montserrat Arnan, Lluïsa de Nadal i Isabel Rakosnik, i, entre els altres col·laboradors, per Carme Huguet, Isabel Martínez, Àngel Mestres, Mireia Montané, Josep Morató, Oliveri Nortes, Josefina Soler, Josefa Sòria i Josefina Viera.

Jesús ALTURO I PERUCHO

Josep M. MARQUÈS I PLANAGUMÀ, *El cartoral de Santa Maria de Roses (segles X-XIII)* (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, XXXVII), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1986, 160 pp.

El present llibre ofereix una acurada transcripció del cartoral del monestir de Santa Maria de Roses, segons el ms. del fons de l'abadia d'Amer conservat a l'Arxiu Diocesà de Girona. Conté 121 documents referents al cenobi de Roses des de l'any 897 al 1252.

El text ve precedit d'una sumària introducció on l'autor dona les línies generals del contingut, amb esments de la tipologia documental i algunes notícies històriques. En aquesta introducció pel que fa a la presentació del ms., hom ha donat tal volta més importància a les característiques materials del llibre i deixa de banda l'aspecte paleogràfic tan indispensable en una publicació d'aquesta mena.

En les notícies històriques, en tractar de les relacions dels comtes d'Empúries amb el monestir de Roses, l'autor, amb peu a l'acta de consagració de l'església de l'esmentat cenobi publicada per R. Ordeig i Mata a la «Revista Catalana de Teologia» (IX-1 - any 1984, doc. 184), es sorprèn que el 3 de gener de 1053, en què tingué lloc l'esdeveniment, no hi fos present la comtessa Guisla que tenia senyoria sobre el monestir. Però cal tenir en compte que el document en qüestió no és un original, sinó una suposada còpia del segle XVII que, en la literalitat del seu contingut, desperta més que vehements sospites de falsedat.

Algun dels documents inserits al cartoral, concretament els dels núm. 1 i 6, l'autor el col·laciona amb una altra còpia coneguda del mateix instrument. En canvi no ho fa amb el document núm. 5, còpia del qual figura a la Biblioteca Nacional de Madrid amb el núm. 42 del ms. 270, citat per l'autor a la pàgina 15, n. 12. El mateix passa amb l'interessant document núm. 2, inserit també al cartoral dit de Carlemany de l'Arxiu Diocesà de Girona, que l'autor tenia al seu abast immediat, la collació del qual hauria donat més de 30 variants bona part d'elles ben importants.

La perfecció de la transcripció del text —dins del que cap sempre en aquesta mena

de publicacions per acurades que siguin— contrasta amb l'apartat bibliogràfic de la introducció, el qual sembla fet apressadament, sense apurar-ne la comprovació. Així per exemple a la n. de la pàgina 15 es cita un treball de F. Udina atribuint-li una inexistent recensió de llibres i lligalls de l'esmentat monestir. La cita d'Abadal en *Catalunya Carolíngia*, que figura a n. 6 de la pàgina 11, no expressa a quin volum pertany d'aquella obra, i no té en compte que el mateix document publicat per Abadal també figura en *Marca Hispanica*, ap. 79. Aquesta excessiva pressa s'observa àdhuc en el subtítol del llibre (*Segles X-XIII*), car no té en consideració que inclou documentació de l'any 897.

Potser per la mateixa raó, la datació de cada document en els registres no sigui sempre correcta, per exemple el n. 5 que es diu de 26 de gener en lloc del 16; el doc. n. 8 que es diu de 1081 però és de 1080; el doc. n. 13 que es posa de 1167 i és en realitat de 1166; el n. 14 que tant podria ser del 1067 com del 1068; el n. 22 que es diu de 1123 quan és del 1119; el n. 25 que se li fa dir del 1110 i és en realitat del 1111; el n. 28 atribuït al 989 quan és del 988; el n. 30 que es suposa del 1161 essent realment del 1160; el n. 33 atribuït a un 30 d'agost i és del 31 del mateix mes; el n. 35 que es diu ser del 1064 quan és del 1063; el n. 38 posat com del 1021 i és del 1022; el n. 45 atribuït a un 23 de maig i és en realitat del dia 24; el n. 46 que diu 1040 quan és de 1039; el n. 47, que atribueix al 1043 i és del 1042; el n. 48 dit del 1012 quan és del 1011; el n. 49 que es posa com del 1020 però és del 1021; el n. 51 diu ser del 996, però és del 995; el n. 52 que s'atribueix al 1004 i és del 1003; el n. 53 que es suposa del 8 de maig del 898, és en realitat de 28 de maig del 897; el n. 60 que es diu ser del 1178 i correspon en realitat al 1177; el n. 61, atribuït al 1179, però és del 1178; el n. 64, atribueix el document al 25 de març de 1220, quan resulta ser del 24 de març del 1221; el n. 70 diu 1163 en lloc del 1162; el n. 71 s'atribueix al 10 de març quan és del dia abans; el n. 73 es posa del 1178, però és de 1177; el n. 74 atribuït al 18 de maig, però és del dia 23; el n. 75, suposat del 1204, correspon en realitat al 1203; el n. 77 que es diu del 25 abril 1153, és en canvi del 24 abril 1152; el n. 78 conté una discordança entre la datació per l'Encarnació i la del regnat del rei franc, que no té en compte l'autor, i, de més a més, el regest l'atribueix al primer de setembre quan és del mateix dia de desembre; el doc. n. 79 és datat del 1129, i el regest, sense donar cap explicació, el situa al 1229, sens dubte pel fet que la intervenció de l'abat Ponç obliga a fer-ho així; el n. 84, que es diu ser del 1157 és del 1155; el document n. 85 que es posa del 1178, és del 1177; el n. 100, atribuït al 1174 correspon al 1173; el doc. 103 que es diu del 1180, és del 1179. Alguna vegada, tal volta innecessàriament, atès el públic al qual va destinada la publicació d'un cartoral, reduplica en el regest l'any del document tal com l'expressa el còmput florentí, que el lector ja podia trobar en les transcripcions, car ja n'hi hauria prou amb la seva reducció correcta en tal regest.

El mateix ha passat amb els registres que encapçalen els instruments, on també es dona mostra de la pressa en enllestir la tasca, de tal manera que alguns d'ells no faciliten una idea precisa del contingut documental. Per exemple, entre altres, en els registres dels documents 3, 5, 31, 34, 45, 53, etc. pel fet de recollir una sola de les diverses clàusules o parts de l'instrument amb omissió de les altres; això s'hauria pogut substituir avantatjosament amb una condensació més esquemàtica i sense detalls. Altres vegades hom fa massa cas del mot «formulari» emprat pel redactor del document, malgrat que del seu contingut hi aparegui un acte o contracte distint, tot oblidant que cal tipificar els documents pel seu contingut veritable i no pel nom que hom els hagi volgut atribuir. Això ha provocat interpretacions inexactes de la tipologia documental i en molts casos s'ha agreujat amb una terminologia jurídica errònia, com passa per exemple amb els documents n. 9, 28, 29, 48 i 49, que el regest presenta com a donacions, però que són lliuraments de legat fetes en compliment de «collumnellae» imposades a uns mar-

messors, almoiners o executors testamentaris. També en els documents 6, 36, 40 i 41, on el regest anomena «violari» a la reserva d'usdefruit. En el del document 66 es titula simplement definició una reducció de «terraemerita» a pagament censal dinerari. Es faria inacabable l'esment de vendes que el regest titula donació, malgrat l'evidència de la contrapartida del preu; les transmissions de parts indivises, que el regest atribueix a tot el *fundus*; transaccions judicials que considera indègudament sentències; cessions de domini directe amb retenció de l'útil pel transmetent que així esdevé emfiteuta i que els regests tenen per simples donacions, etc., etc. Una bona part, però, dels documents apar ben tipificada en el respectiu regest.

A la p. 137 es dona un índex cronològic dels documents i a la 138 una classificació d'aquests, que necessàriament caldrà acollir amb les reserves que resulten del que deixem dit sobre les datacions i l'aspecte tipològic dels regests. Les pp. 139-140 fan un bon índex d'escrivans que intervenen en els instruments. A la p. 142, una selecció de mots arromançats, merament enunciativa, a la qual tal volta s'hauria pogut afegir un breu glosari. Les pp. 143-156 contenen un complet índex onomàstic personal i de topònims; en aquests darrers hi hauria estat molt útil l'expressió de la localitat on pertanyen, car no tots els topònims menors resulten ser de Roses.

La publicació d'aquest cartoral representa una bona aportació als estudis històrics. Com a col·lecció diplomàtica es de gran utilitat, perquè posa a mans dels estudiosos un conjunt documental tan venerable per la seva antiguitat, fins ara gairebé desconegut i poc utilitzat des dels temps de J. Villanueva. Cal remarcar l'acurada transcripció dels documents, que fa l'obra encara més estimable. En això cal felicitar l'autor i l'Institut d'Estudis Catalans, que ha donat suport a la publicació.

J. M. PONS I GURI

Jesús ALTURO I PERUCHO, *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200 (Aproximació històrico-lingüística)* (Textos i Documents 8-10), Barcelona, Fundació Noguera 1985, Volum I, 318 pp.; Volum II, 464 pp.; Volum III, 420 pp.

El monestir de Santa Anna, de canonges del Sant Sepulcre, començà a existir formalment el 1145. Així i tot, a ell feren cap donacions esparses que ja des de finals del s. XI havien estat destinades al Sant Sepulcre de Jerusalem. La casa absorbí el 1420 la canònica regular de Santa Eulàlia del Camp, que ja, al seu torn, havia annexionat els frares de la Penitència el 1293.

Podria creure's d'entrada que el complex d'institucions unides havia de posseir documentació abundant. Tot i que aquesta no ha patit les injúries de les guerres i dels incendis, sovint culpables de pèrdues, hom hi troba a manca elements importants, sobretot referents a Santa Eulàlia del Camp. Alturo arriba a apuntar cap a sostraccions de lliberades. Diverses temptatives de donar a conèixer el diplomatari de Santa Anna romangueren incompletes, però han tingut la utilitat de conservar en regest o transcripció originals desapareguts avui.

Ingressat l'arxiu de la canònica a l'Arxiu Diocesà de Barcelona després de 1939, restà a l'espera de l'investigador que fos capaç de dominar-ne l'extensió. El professor Alturo en féu l'objecte de la seva tesi doctoral, elaborada al Departament de Filologia Clàssica de la Universitat Autònoma de Barcelona sota la guia del professor Marc Mayer. L'estudi meresqué la màxima qualificació i fou distingit amb el premi al millor treball d'investigació «Ciutat de Barcelona, 1982».

L'encapçala una ampla bibliografia d'història (21-29) i de lingüística (31-38). Hom

exposa els darrers avatars del dipòsit documental i dona notícia dels estudiosos que se n'havien aprofitat des del s. XVIII. El detall de les transcripcions i resums de Campillo, Pasqual, Josep Martí, Miret i Sans i Paul Kehr permet de determinar la procedència de 355 registres o còpies més o menys senceres o fidels, que, afegides als 286 pergamins originals conservats de l'època considerada constitueixen el total de 641 documents editats. Al mateix temps complementen els nostres coneixements sobre l'erudició de l'època de la Il·lustració. S'examinen els problemes de datació (58-63) i es dona l'elenc d'escriuans que autenticaren les escriptures (63-68), entre els quals destaquen dos Peres de Corró, actius entre 1147 i 1193.

Tant per a Santa Anna (71-136) com per a Santa Eulàlia del Camp (137-180) es presenten aproximacions històriques consistents principalment en estudis de l'engrandiment i explotació del nucli central i dels elements perifèrics del seu patrimoni. Santa Anna fins al principi del s. XIII no comprà; comptava amb un corrent molt sostingut de donacions d'origens diversos. Santa Eulàlia, en canvi, acudí al mercat de finques assíduament; hi dedicà importants inversions sobretot entre el 1160 i 1165.

El nucli central del patrimoni de Santa Anna fou el camp de Moranta, al raval barcelonès dels Arcs, aviat parcel·lat per donar solars a cens. A la perifèria aplegà béns a Martorelles, Mollet, Sant Boi, i molts altres llocs, i arribà a tenir-ne a Girona i Tortosa. Pel que fa al patrimoni de Santa Eulàlia del Camp, es trobava principalment al Vallès; del nucli de Polinyà el mateix Alturo en va publicar els documents més antics el 1985 sota el títol de *Diplomatari de Polinyà del Vallès*.

Un capítol numismàtic (181-206), amb quadres i gràfics, presenta l'evolució de les monedes usades als contractes, mentre que un altre capítol (207-233) consagrat a l'economia detalla els preus de cases, masos, terres i altres béns. Resta pendent la tasca d'elaborar mapes de les possessions que puguin ésser localitzades, a fi de facilitar treballs de geografia retrospectiva.

De gran interès és l'aproximació lingüística (225-299) on es recull el lèxic dels diplomes (substantius, verbs i adjectius) tot notant l'any en què les paraules són testimoniades al diplomatarí i la dada més reculada coneguda fins ara. *Quintar*, documentat el 1249, reula al 1095, i *migera* passa de 1168 a 1066. Un futur *abitaran* de 1056 (doc. 68) enriqueix la història de la flexió verbal. A alguns mots, com *blandimentum* s'ha afegit un estudi de les variacions de significat; en aquest cas arribà a ésser l'oposat de l'inicial. L'enfocament estrictament filològic deixa de banda matisos jurídics que podrien complementar l'estudi de mots com *consilium* o *conveniència*. Per *causa* es dona l'equivalència de «cosa», però també es troba amb el sentit de «plet», p. e. al doc. 635. *Censura* és definit com a cens a tributar a l'Església; el significat més ordinari és el de pena imposada per l'autoritat eclesiàstica, i a una de les referències (núm. 541) *censura hominum* vol dir senzillament «opinió de la gent». Nosaltres potser hauríem unificat els mots *empara* i *enpara* com a accepcions d'una mateixa paraula i suggeriríem que el sentit de *mota* en context de molins, més que «terra petita» sembla ésser el de «marge».

L'edició dels documents ocupa els volums segon i tercer. Són 641 peces, de les quals 373 es donen en extens i 268 en regest antic. D'elles, 428 provenen de Santa Eulàlia del Camp i 216 de l'arxiu originari de Santa Anna. S'aporten així 14 escriptures del s. X, 137 del s. XI i 490 del s. XII. Els textos són donats amb transcripció pulcra i amb les oportunes col·lacions quan n'existeixen diverses còpies. Alguna grafia rara, com *emparanimum* (III, 194) hauria demanat l'acompanyament d'un (*sic*). L'estructura dels registres que encapçalen els textos és constant; ací es planteja el problema de la versió catalana de certs noms, com el *Vendudus* (doc. 3) que es dona per Vendudo però que també deuria poder admetre la versió de Venut, o la *Kintulo* (doc. 63) traduïda per Quintila, que alguns donarien com a Quintol. És un aspecte que demana discussió per

part dels especialistes a fi d'acostar criteris en la mesura del possible i evitar els inconvenients que comporten versions de Guifred per Jofre i similars.

De l'índex final (III, 221-420) en destaca l'exhaustivitat i l'acribia amb què ha estat compostat. Als impressors cal atribuir que els noms de menor interès, només conservats en regest tardà, hagin estat compostats en tipus més grans. Segurament les entrades d'alguns topònims més corrents pel seu nom actual, remetent, per exemple des de «Piera» a *Apiaria* i similars, n'haurien augmentat la utilitat sense fer-ne créixer exageradament l'extensió.

La filologia i la història medieval han de treure molt profit de l'edició de l'arxiu antic de Santa Anna. Als resultats assolits per Alturo amb els seus estudis han de seguir altres anàlisis. Pensem, per exemple, que la publicació jurada de testaments s'allargà més a Barcelona que no a Girona, i creiem que podrà anar-se més a fons en precisar els formularis usats pels escrivans. D'una manera més general, l'obra documenta el significat i atracció que exercí la Terra Santa per a la gent de la Catalunya medieval. Es tracta, per tant, d'una contribució de primer ordre, destinada a ésser referència obligada.

Josep M. MARQUÈS

Cebrià BARAUT, *Els documents, dels anys 1051-1075, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell*, dins «Urgellia», 6 (1983 [1985]), 7-243.

L'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell posseeix més de dos-cents seixanta documents datats o datables en els vint-i-cinc anys que constitueixen el tercer quart del segle XI. Són ací publicats, la immensa majoria en transcripció completa, seguint l'edició dels anteriors en volums precedents del mateix anuari (cf. ATCA 1 (1982), 292-293; 2 (1983), 401-403 i 4 (1985), 456-457).

Les característiques dels documents són també continuadores de les ja conegudes per les recensions anteriors i així seguim trobant usats els formularis *Per hanc scripturam* (núms. 640, 641, 646, 648, 657, 664, 669, etc.), *Certum quidem et manifestum est* (números 659, 661, 667, 668, 681, 684, 702, etc.), *Manifestum est enim quia sic placuit* (núm. 676), *Ego (et) donator(es) sum(us)* (núms. 649, 652, 655, 673, 683, 689, 713, 718, etc.), fórmula que qualche vegada s'uneix amb la *Per hanc scripturam* (núm. 682, 635). No manca tampoc la solució directa *Ego (et) facio (facimus) carta* (núms. 638, 639, 690, 723), que sembla prescindir de formularis, cosa que és més visible en els testaments, particularment nombrosos en aquest lliurament (13-16).

Si ja en els documents més antics despuntava amb força la llengua catalana, ara la seva presència és abundosa: «torrent» (22/638/7 —les tres xifres, ací i en endavant, corresponen a pàgina, número de document i línia), «Urgell» (23/640/5), «fexa...terers» (23/640/7), «ribera» (24/641/6), «sesters» (26/642/13), «forment...quinals» (26/642/39), «caldera...cremallos» (27/642/10), «escudellas...anapos» (27/642/11), «fel-tre» (28/643/44), «soler vexelets...vexel» (30/644/10), «veixel» (30/644/11), «sègel» (30/644/13), «blad» (30/644/14), «porcs» (30/644/20), «bous» (30/644/23), «cor .i. vermel» (30/644/30), «egua...mulet» (30/644/línia setena del final de la pàgina), «bar-ri» (31/645/17), «font» (35/649/3), «conduit» (37/651/1), «aver» (37/651/13), «sia venud» (40/654/11), «part» (42/657/6 i 8), «clos» (43/658/18), «somera» (48/662/25), «noguier» (49/663/17).

L'anterior mostra, limitada a les primeres pàgines, s'ha de completar amb d'altres aspectes, com és ara la llista de deixes en el testament del prevere Vives, car indica els terminals dins els quals un urgellenc de l'any 1051 es trobava a casa: Sant Llorenç de

Morunys, Sant Andreu d'Entreponys, Sant Serni de Tavèrnoles, Santa Maria de Ripoll, Sant Pere de Rodes i Sant Paul de Narbona, ultra la Seu d'Urgell (26-27). És veritat que hom no s'accontenta de passar la vida dins aquests límits, i per això trobem tres testaments fets amb motiu d'emprendre la peregrinació a sant Jaume de Galícia (75-76 i 105/734), tres més a sant Pere de Roma (28/643; 87/712; i 110/738) i dos al sant sepulcre de Jerusalem (108/736 i 177). Per als desplaçaments calen ponts i per això no manquen les deixes per a llur construcció (106/734/9 i 8 del final del paràgraf principal). Mirada cap endintre, aquella societat ja presenta relacions feudals (109/737), i per això són destacables les propietats posseïdes en franc alou (81/704/2-3; 96/722/5-6). Hom hi troba la penitència pública (181 i 183), més d'una dona qualificada de «deodata» (97/725/2; 98/725 bis, 144/776/12) o de «conversa» (114/743/2) i àdhuc notícia d'un sínode diocesà (236/887/18-20).

Fixem-nos en notícies més pròximes a la temàtica cultural. Ultra els nombrosos clergues que escriuen i signen els documents, trobem, potser per primera vegada, referència a escribes aliens al document que els esmenta: Seniofred (88/712/10), Durand (125/755/25), Oliba (128/757/línia 3 del final de la pàgina). També compareix més d'un gramàtic: «Berillus gramaticus Ausonensis Hispaniarum» (79/701/línia penúltima); «Willelmo gramatici» (144/776/línies 4-3 del final de pàgina); «Arnald Compan (?)» (225/873/13-15). També consta un «Petrus capudscale» (231/880 i 233/882, subscripció final en tots dos casos). Un dels notaris-escriuans ens diu que és «Geravus sacerdot set medicus» (131/759/subscripció final). Els testaments parlen de llibres, normalment litúrgics: *Antiphinario* i *Canono socarrado* (25/642/25-25); *Antiphinario, Licianerio* (escrit per Geirallus sacer), *Troper, Psalterio, Flore psalmorum, Hymner* (45/660/25-25 i 35-36); *Antiphinario, Troperio, Canono socarado, Oficiario* (48/662/11-12); cinc «quaterniones de Oficiario» (77/697/15-16); *Troper, Imner* (88/712/21); *Psalterio* (145/776/1); *Antiphinario, Tropario, Missal* (178/816/16-17); o de llibres en general (189/831/6). Fins i tot trobem notícia de l'existència d'una incipient biblioteca o armari per a la conservació dels llibres darrera l'altar major de santa Maria de la Seu d'Urgell (88/712/22: «sedeant in scrinio retro altare»). Ultra els litúrgics, és esmentat un altre llibre: la *Iudiciaria lex* (82/705/2) o *Gothorum lex* (93/718/20).

Les línies anteriors no permeten de dubtar de la importància dels documents que ens ocupen per al coneixement de la vida de la societat catalana a l'Alt Urgell en començar la segona meitat del segle XI. Davant, doncs, la substantivitat de llur publicació no tenen importància les petites indicacions crítiques, com és ara la repetició d'una línia en la pàgina 30, línia 8 del final o la transcripció «Gauarra» (50/664/3), paraula que sembla dir «Gauara» en la fotocòpia de l'original, lectura confirmada per la veïna paraula «teris», aquesta ben transcrita. Aquestes són minúcies que només pretenen que l'obra, si és possible, resulti més ben feta.

Josep PERARNAU

Francesco SANTI, *Arnau de Vilanova. L'obra espiritual* (Història i societat 5), València, Diputació Provincial 1987, 294 pp.

Els lectors d'«Arxiu de Textos Catalans Antics» coneixen el butlletí bibliogràfic dedicat a Arnau de Vilanova, espiritual, publicat en el volum segon, 371-395 i han pogut judicar per ells mateixos de la riquesa d'informació que proporciona.

El llibre que ens ocupa, traducció catalana de la tesi de llicenciatura presentada per l'autor a la Universitat de Florència, reproduïx aquell butlletí, col·locat ací com a ca-

pítol inicial, acompanyat de les altres dues parts del treball, intitolades respectivament *Perfil biogràfic i fesomia espiritual d'Arnau de Vilanova dins el seu context històric* (77-160) i *La doctrina de l'«Expositio super Apocalypsi»* (163-241). El volum porta al final dos apèndixs respectivament dedicats a *Els «Scripta Spiritualia» d'Arnau de Vilanova* (245-281), traducció de les pàgines publicades dins «Studi Medievali», XXVI (1985), 977-1014, que el lector pot trobar resumides en la secció de «Notícies bibliogràfiques» d'aquest volum, i a la nova edició de la *Sentència condemnatòria d'escrits d'Arnau de Vilanova* publicada a Tarragona el 8 de novembre de 1316 (283-289).

El lector d'ATCA no sols pot conèixer, tal com ja hem dit, el text del primer capítol, ans encara el resum, que hom pot veure dins ATCA, 4 (1985), 583, núm. 2148. Per això, ara passem a ocupar-nos de la segona part del llibre, en la qual, d'acord amb el títol, el lector pot trobar una revisió dels punts més importants de la biografia d'Arnau de Vilanova en la seva doble vessant de coneixements adquirits i de qüestions obertes, començant per la darrerament somoguda del lloc de naixença d'Arnau. Res, fins al moment d'escriure aquestes línies, no confirma les afirmacions de l'enrabiad Juan de Ejulbe —un personatge amb el mateix nom, que jo em guardaré per ara d'identificar amb l'acabat d'esmentat, figura repetidament en els *Introitus et exitus* de Benet XIII els anys 1411-1415 en concepte d'escuder d'un reconegut anticatalà com fou Francisco de Aranda, figura repetidament esmentada en aquest volum (Arxiu Secret Vaticà, Reg. Aven. 339, ff. 206^r, 236^r, 239^r, 310^r, 321^r (aquesta anotació fa referència a un viatge seu al parlament d'Aragó reunit a Alcanyís durant l'interregne, per encàrrec de Benet XIII), 374^r; i Reg. Aven. 344, ff. 316^r, 373^r, 383^r, 393^r, 413^r, 415^r, 484^r i 510^r)—, però la foscó entorn de raça (era jueu o no), pàtria i família, ha d'ésser equilibrada, en el futur, per la dada que el seu curs d'estudis de gramàtica llatina i universitaris posteriors fou normal i que començà també normalment, cristià i infant, en rebre la tonsura a València. Aquesta és, fins ara, l'entrada segura d'Arnau de Vilanova a la història, en la qual havia d'esdevenir una figura de primer ordre. Per això, els repetidament hipotitzats estudis a Calataiud (82 i 121), semblen ésser, ara com ara, simple fantasia. Després d'algunes pàgines dedicades a extreure de les obres escrites per Arnau i de la seva biblioteca allò que és possible de conjecturar sobre el seu coneixement de les tres cultures llatina, hebrea i àrab (83-102), l'autor s'ocupa de la confluència de coneixements científic-mèdics i religiosos en l'activitat també mèdica d'Arnau de Vilanova (104-106), punt on és possible de detectar un dels buids en la informació de Santi, el de la seva actuació mèdica en el cas dels esposos Ausiàs i Delfina de Sabran, documentat per la *Vida de Sancta Dalphina, vergis*, editada per Jacques Cambell, Roma 1963, 160 i 162, episodi que reforça aquella sospita d'instrumentalització pura i simple de la ciència, a la qual vaig referir-me en les pàgines 149-150 de la meua edició de l'*Alia informatio beguinorum*; aquest tema, bàsic realment per a la comprensió d'Arnau en tant que home, metge i cristià, no és tocat pel nostre autor. En canvi, les pàgines següents d'aquest segon capítol, amb temes tan importants en ells mateixos i particularment per a la història espiritual de Catalunya com són la relació amb Jaume II de Catalunya-Aragó (115-120) i amb el seu germà Frederic III de Sicília (139-144) poden ajudar a comprendre la problemàtica de la relació entre política i teologia que sembla atreure molt més l'atenció dels universitaris del centre d'Europa que entre nosaltres, atenció que s'estén als problemes més generals com són allò que representà la presència d'Arnau de Vilanova al costat del seu amic i papa Climent V en uns moments clarament sensibles a allò que representava la reforma de l'Església (127-139), amb la consegüent conflictivitat amb les forces representants d'un curs de les coses favorable al reforçament de l'estructura jurídica i al d'una teologia metafísica insensible a la dimensió històrica del cristianisme (121-127 en sentit negatiu, 145-148 en sentit positiu). Remarquem que, en algun punt,

l'autor aporta el resultat de la seva investigació en les Cartes reials diplomàtiques de Jaume II a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (143; també 231-232), entorn del qual hom pot preguntar si la «confratria» amb finalitats de croada contra els sarraïns, encara prevista el 1316, no pot tenir cap relació amb l'orde militar de Montesa establert en el Regne de València immediatament després.

Si els dos apartats anteriors s'han de col·locar en línia progressiva de molts estudis anteriors, el tercer és, almenys per hipòtesi, l'aportació doctrinal pròpiament dita del llibre que ens ocupa. En la pàgina 210, el mateix autor resumeix la dinàmica de les idees que hi són exposades: primer, un estudi del concepte que Arnau té de la revelació bíblica, o «en quin sentit, com i per què Déu es revela a l'home i sobretot com cal situar-se l'home davant el missatge revelat», segurament el punt doctrinal més important del nostre autor, aquell que el converteix en precedent de Luter dos-cents anys abans que l'alemany en l'afirmació de la «sola gratia i sola scriptura», almenys de forma equivalent. I, segon, «el sentit general de la teologia de la història arnaldiana», tema al qual són dedicades algunes pàgines que contribueixen a la clarificació de convergències i divergències entre Joaquim de Fiore i mestre Arnau. Una constatació important: aquest no basa la seva doctrina en un punt tan important per a l'abat calabrès com és el principi de la concòrdia dels dos testaments, l'Antic i el Nou (190 i 226, nota 221). Però un text de la *Expositio super Apocalypsi* reproduït en la pàgina 195 condueix a preguntar-se si aquella *Concordia utriusque Testamenti* no és substituïda per una altra, de més clara concentració cristològica. A partir d'aquests principis, les pàgines que resten en la tercera part són anàlisi de les característiques de la sisena edat i de les tribulacions vinculades a la maldat de l'Anticrist, amb particular atenció a les previsions arnaldianes, en realitat incompletes, sobre el seguici de papes espirituals que, continuant l'obra de Climent V, prepararien l'Església per a les tribulacions esmentades. Un punt que mereixeria atenció: quina era la funció que el mateix Arnau s'atribuïa i, per tant, la qualificació teològica que es donava, amb la vista posada en els temps escatològics.

La realitat històrica anà per camins ben contraris als previstos per Arnau, començant ja en el pontificat del successor de Climent V, el tan conflictiu Joan XXII, sota el qual moltes de les obres del mestre foren explícitament perseguides per la inquisició. Potser per això mateix, la teologia de la història d'Arnau té ara l'atractiu d'aquelles construccions que la realitat fàctica, sempre dura, ha situat en el pla de les pures utopies, ultra el fet de col·locar el seu autor en companyia dels visionaris, dels perseguits i dels màrtirs per les seves idees. El llibre de Francesco Santi té el mèrit de permetre una visió de conjunt de la investigació actual, de la vida amb la seva significació en el marc del pas del segle XIII al XIV, i dels punts principals del pensament arnaldianà sobre la dinàmica cristiana de la història, bàsicament completa, a la qual, justament perquè respon a una necessitat força estesa d'informació i de comprensió, creiem poder augurar una acceptació afalagadora.

I com que la juvenesa de l'autor permet d'esperar futures aportacions en aquest camp o en d'altres de paral·lels, ens permetem d'animar-lo a donar un darrer pas, el d'extremar la precisió en tots els camps. No és pas el menys important el de la fidelitat en les transcripcions de frases llatines, punt en el qual seria excessivament fàcil de fer una collita massa abundant (i potser no sempre atribuïble a la responsabilitat de l'autor), igual com el punt de la fidelitat a les diverses llengües (96, nota 67, alemany; 98, nota 74, grec) o en la transcripció dels noms (qui és Guerau d'Àlbate, 120, nota 147? Puigcertós ha d'ésser Puigcerçós (126), Climent V no es deia Bernard sinó Bertran, 128, nota 2). Hi ha, encara, altres detalls: així, en referència a la pàgina 156, cal recordar que el consell de pèrits, previ a la sentència pública de la inquisició, era preceptiu i per tant legal. Assenyalaré, per últim, que el ternari «principium, medium, finis» de Nico-

lau de Cusa segurament és tret dels principis relatius de Ramon Llull i no d'Arnau de Vilanova (192).

Aquests detalls serveixen a esperonar l'autor a perfeccionar-se en el futur, car no desvirtuen la vàlua global del llibre, vàlua que es basa en la gairebé exhaustiva informació, en la reconstrucció en profunditat de la figura i de la biografia d'Arnau de Vilanova, en la presentació del nucli doctrinal de la seva principal obra teològica i en el catàleg de les seves obres espirituals. Per aquestes raons el llibre de Francesco Santi és una excel·lent presentació global de l'obra espiritual d'Arnau de Vilanova.

Josep PERARNAU

Sebastià TRIAS MERCANT, *Història del pensament a Mallorca. Dels orígens al segle XIX* (Els treballs i els dies 28), Ciutat de Mallorca, Editorial Moll 1985, 422 p.

Tot i que l'absència de monografies especialitzades més aviat feia impensable l'aparició d'un volum dedicat a presentar la història del pensament a Mallorca anterior al segle XIX, heus ací que el professor Trias Mercant ens ofereix aquest autèntic present, doblement d'agrair, per allò que hi diu i pel fet d'haver-se llençat a la construcció d'una síntesi relativa a allò que els mallorquins han anat pensant fins a començaments del segle passat.

Una obra de síntesi com la que ens ocupa és sobretot significativa per l'estructura del conjunt que permet al lector de fer-se una idea global d'un llarg període històric. La primera dada podria ésser que la possibilitat de resseguir el pensament mallorquí no s'estén gaire més enllà de l'any mil (les pàgines dedicades a Consentius i a Sever de Menorca semblen ésser sobrevingudes i no relatives a Mallorca, ans a Menorca, 30-32). En el mil·lenni, doncs, objecte de reconstrucció, tenim, primer, un període de convivència de tres formes de pensament determinades per tres religions —les tres religions del llibre— període que desapareix a mesura que la convivència és substituïda per l'exclusivitat del pensament elaborat a l'interior del cristianisme i del catolicisme. La convivència presideix la primera part del llibre (17-59), l'exclusivitat tota la resta, en la qual tornariem a trobar una evolució des de la pluralitat (*El polimorfisme del segle XIV*, 61-95) a formes de pensament cada vegada més vinculades a les diverses institucions oficials: església, reialesa, universitat o contrarreforma, regalisme i lullisme, fins que aquest començaria a ésser desbancat per la il·lustració, acceptada per les tres institucions.

Sense eixir d'aquest esquema general, cal dir que el llibre del professor Trias s'imposa, primer, per la seva mateixa existència. Elaborar una síntesi és sempre un servei a la comunitat, molt més meritori i digne d'ésser agraït quan tal síntesi és la primera i materialment omple un buit. Aquest és el cas del llibre que presentem i per això cal que l'afirmació anterior resulti ben clara i neta. Hi ha, encara, una consideració complementària. És normal que, atesa l'existència de monografies especialitzades, hom arribi a considerar possible una síntesi del nostre pensament medieval, tant com impossible qualsevol intent de sintetitzar el modern. La *Història del pensament a Mallorca*, segurament gràcies a les publicacions precedents de l'autor, demostra que els segles entre el Renaixement i la Il·lustració no foren un desert en les nostres latituds, ans marc per a l'exercici de la intel·ligència, l'únic inconvenient del qual és el de no ésser conegut. El resultat que l'atenció a l'esmentat període dóna en el cas de Mallorca en les pàgines escrites pel professor Trias permet de suposar que un treball parí al seu també el donaria en el cas de Catalunya i per tant l'exemple de Mallorca és o hauria d'ésser esperó que incités també ací a intentar d'omplir aquell buit. I a València, on noms prou co-

neguts com el de Tomàs Berni i Vicent Tosca ofereixen la seguretat que l'esforç no deixaria de pagar amb abundosa collita.

Reblat, doncs, si cal, l'anterior reconeixement, crec que hom pot assenyalar que, alguna vegada almenys, hom té més la impressió de trobar-se davant una juxtaposició de materials poc encaixats que davant una síntesi pastada i arrodonida. Prenguem com a exemple les pàgines dedicades a Ramon Llull. El crític aplaudeix l'encert de col·locar-les dins la secció intitulada *Mallorca de les tres religions*, ni que només fos perquè el mateix Llull volia tota la seva obra escrita posterior a la conversió en funció d'aquell «meliorum librum de mundo» destinat a la confrontació dialèctica tant com respectuosa amb els infidels i en particular amb els musulmans. Però quan hom espera que les pàgines que expliquen aquella vida i dedicació i elaboració intel·lectual en funció de la confrontació amb els musulmans ressegueixin els grans passos que Llull donà desentranyant les exigències de la confrontació, començant pel principi, per a ell absolut, de la racionalitat (la confrontació no es pot fer a base d'«autoritats» ans només a base de raó natural), es fa difícil de trobar tal principi en les pàgines del professor Trias, el qual, capficat pel principi fontal de la filosofia lulliana (47-52), ens presenta un lullisme de sistema substantiu i no pas d'intent relatiu de confrontació amb la realitat religiosa musulmana de Mallorca, del Nord d'Àfrica o de l'Orient Mitjà. Una més perfecta integració, doncs, entre les diverses parts del llibre seria un objectiu a assolir en futures edicions de l'obra, que no han de mancar.

Amb la vista posada en una futura edició, el crític es permet d'assenyalar aquests punts concrets, que semblen necessitar nova redacció. A la pàgina 45, la qüestió de si Llull havia estudiat gramàtica s'hauria d'entendre en el sentit que en l'Edat Mitjana té aquesta paraula, equivalent a estudi acadèmic de la gramàtica llatina, sentit que en part almenys ressona en la frase de Joan Eixemenó copiada al final de la pàgina 81. A la pàgina 68 manca una referència a Bernat Garí, únic autor del grup lullista valencià conegut per nom i cognom, autor de l'*Art memorativa* i del qual consta que era «praesbiter maioricensis». En relació a la pàgina 79 i a la intervenció de Guiu Terrena en el judici teològic sobre una obra catalana de teologia de la història o de les sis edats del món, sembla que es tracta d'uns extractes elaborats pels «espirituals» gironins, amb els quals havia col·laborat el framenor fra Bernat Fuster, processat per la inquisició amb intervenció més aviat benivolent de Terrena, justament per la seva correspondència amb un dels capdavanters gironins, Guillem des Quer, escrivà notari del consell municipal de Girona; per això, caldria precisar al final de la pàgina 90 en quin sentit és mallorquí fra Bernat Fuster, de família de terciaris franciscans de Vilafranca del Penedès, destinat en un cert moment de la seva vida a Sant Francesc de Mallorca. A Girona fou famós per les seves predicacions. Cal suposar que també a Ciutat de Mallorca, on trobaria qui l'escoltés. El conciliarisme del qual parla la pàgina 113 era en aquells moments opció dins l'ortodòxia (tant, que solucionà el Cisma d'Occident) i per això no pot ésser confós ni amb Marsili de Pàdua ni amb Wicliff ni amb Jan Huss. En l'extrem contrari, Joan Garcia sembla ésser altaveu del *Tractatus de potestate papae et concilii generalis* del cardenal barceloní Joan de Casanova, i del seu col·laborador, el mallorquí Julià Tallada, no esmentat en aquesta història, si no m'erro. A les pàgines 114-115 escauria molt almenys una referència al pensament científic subjacent a les cartes de navegar mallorquines i a l'estudi de Yoro K. Fall, resumit en la secció de *Notícies bibliogràfiques* d'aquest volum. El *Memorial al rey...* de 1614, esmentat en la pàgina 169, difícilment podia ésser adreçat a Felip II. A les pàgines 253 i 257 no desentonaria una referència al també jesuïta català Joan Francesc Masdeu. La caracterització del jansenisme de la pàgina 273 difícilment és intel·ligible, quan el jansenisme és una tal afirmació de la gràcia que arriba a negar qualsevol bonesa en la realitat humana creada posterior al pe-

cat original i, per tant, una reafirmació de l'autoritat cristiana, també de la civil, més que de la persona.

Hi hauria, encara, la llista de petites relliscades, com la de *Corà* per *Alcorà* (pàgina 20), blans per blancs (38, línia 5 del final de pàgina), Soldevilla per Soldevila (43), articula per articuli (46), Milàs per Millàs (48), Lulus per Lullus (49), la traducció de «in unum conveniunt» de la pàgina 51 potser seria la de «coincideixen en un punt» més que la de «convenen a un sol fi», theologia per theologiae (52), modum per modus (54, línia 10), Cisme per Cisma (112), substantili per substantialis (167, línia 18) o formes de referència que en aquest moment no semblen tenir sentit com és ara Manuscrit XXXV, 70 (71, línia 10 de final de pàgina) o «Man vat. de 1453», que segurament és Vat. lat. 1453 (un volum amb molta història, tal com hom pot veure en altra part d'aquest tom d'ATCA, pp. 331-332, nota 85).

Aquesta sèrie de desiderata no tenen altre sentit que el de contribuir a una futura edició més acceptable d'una obra que ha d'ésser qualificada i valorada com a molt valuosa pel seu conjunt.

Josep PERARNAU

Selected Works of Ramon Llull (1232-1316), ed. trad. Anthony BONNER, Princeton University Press, Princeton (N. J.), 1984, vol. 2, pp. XXIX-646, VI-647-1330, Pl. 20, Tavv. 10.

Bisogna certo salutare con soddisfazione questi due volumi del Bonner, che raccolgono per il pubblico di lingua inglese alcune tra le opere più significative di Ramon Llull; le traduzioni del *Libre del gentil e los tres savis*, dell'*Ars demonstrativa*, dell'*Ars Brevis*, del *Fèlix*, del *Liber principiorum medicinae* ed infine dei *Flores amoris et intelligentiae*, consentiranno nel loro complesso un ulteriore avvicinamento alla lettura e allo studio scientifico delle dottrine lulliane. La raccolta è adeguatamente aperta da un'ampia introduzione (pp. 3-71) e coronata da un nuovo catalogo cronologico delle opere (pp. 1257-1313), mentre ciascun testo tradotto è a sua volta presentato da alcune valutazioni sul suo significato nel contesto storico culturale in cui nacque, con i necessari riferimenti alla tradizione manoscritta e alle edizioni esistenti. Il tutto mira ad offrire «a reasonably accurate picture of the man's system and his place in the history of European thought and literature» (p. XI). Si tratta, come il lettore intuisce subito e come il Bonner stesso ricorda, di una impresa ardua, ma la scelta di attribuire un ruolo centrale all'*Ars demonstrativa* e all'*Ars brevis* —rispetto alle quali vengono coordinati e pensati gli impegni letterari di Llull nonché gli sforzi applicativi dell'«ars» alle singole «artes» e gli esiti mistici— è criterio che ha una sua plausibilità e consente in qualche modo di tracciare un disegno, coordinando il materiale in un panorama di cui si dovrà tener conto.

L'introduzione si articola in tre parti: la prima dà il contesto storico dell'azione di Llull (anche traducendo la *Vita coetanea*); la seconda illustra il complesso dottrinale, sottolineando i nessi tra logica e metafisica, per chiarificare poi il senso del dinamismo ontologico proprio dell'originalissimo platonismo lulliano (originalità che resta forte nonostante la possibilità di individuare alcune fonti di riferimento); la terza è dedicata a temi di storia del lullismo, alla questione dell'ortodossia, alla fortuna dei testi alchemici pseudo-lulliani, al vigore ed ai percorsi dell'influenza dottrinale del vero Llull nella storia del pensiero occidentale. Si tratta naturalmente di una introduzione pensata anche per il grande pubblico, ma questo non ne impoverisce il significato. Nel suo ambito ci

pare da rilevare l'importanza che il Bonner attribuisce alle indagini sulla storia del lullismo trecentesco e quattrocentesco. Qui il suo quadro è naturalmente semplificato ma recepisce l'idea che «the first basis of a serious study of fourteenth —(and fifteenth)— century Lullism must be a proper bibliography of Lullian manuscripts something equivalent to what Rogent and Duran did for Lullian printed editions» (p. 76).

Dispiace allora dover segnalare una lacuna che proprio nel contesto di un progetto del genere pare grave, perché l'autore non cita quello che senza dubbio è il primo e miglior tentativo in questa direzione; così infatti l'aver dimenticato le *Consideracions diacròniques entorn dels manuscrits lullians medievals de la «Bayerische Staatsbibliothek» de Munic* di Josep Perarnau (cfr. ATCA 2 (1983), pp. 123-169) e il non aver usato nemmeno il primo volume dei codici catalani di Monaco, curati dallo stesso Perarnau (Barcelona, 1982, che per altro il Bonner cita per il catalogo finale), rende questo disegno di storia del lullismo già invecchiato. Certamente l'abbondanza del materiale microfilmato e raccolto al Raimundus-Lullus-Institut sarà —come suggerisce il Bonner stesso— una base di lavoro cospicua, ma il fondo della Staatsbibliothek ed il lavoro condottovi dal Perarnau non può di fatto essere trascurato. Il valore metodologico di quella catalogazione è evidente infatti almeno nei risultati che ha già portato proprio quanto all'esigenza di una storia del lullismo concreta —quale quella che anche il Bonner auspica— con intrecci che sarebbero imprevedibili secondo una astratta considerazione di quella che potrebbe essere una presunta logica intrinseca di evoluzione dottrinale. La capacità di Llull di mescolarsi nei circoli culturali più diversi mostra anzi la costante vitalità del suo pensiero ed è probabilmente significativa anche quanto all'interpretazione propria delle sue dottrine. La storia del movimento appare per questo particolarmente importante nell'ambito della storiografia lullistica, ma i lavori in corso hanno anche il pregio, in generale, di rettificare alcuni limiti classici del modo di fare storia della filosofia insegnandoci di fatto una metodologia che non «calcola» ma «misura», descrivendo piuttosto un panorama di storia della cultura filosofica dove le dottrine sono sempre in dialogo con i contesti materiali, sociali e politici, che pure le spiegano. L'indagine sul manoscritto Riccardiano 1001 (che nasce dal catalogo dei codici di Monaco) è in ciò paradigmatica per l'uso della *Summa logicae* di Ockham che imprevedibilmente è sperimentato in uno degli ambienti più vivaci del lullismo europeo nel Trecento: di Genova si dovrà parlare ancora, dato che in questi mesi continuano ad uscire codici significativi.

La parte più importante del lavoro del Bonner è però costituita dalla grande quantità degli scritti tradotti. Abbiamo detto che la scelta di questi testi è ispirata prima di tutto all'idea che l'*Ars Demonstrativa* e l'*Ars Brevis* costituiscano il nocciolo duro del pensiero lulliano e che da qui, con l'attenzione ad alcune integrazioni, pare si possa ricostruire un disegno corretto della dottrina. In più c'era da tener presente che Allison Peers aveva tradotto —più di mezzo secolo fa— parti di rilievo del Llull mistico. Già si è anche detto che l'attribuire alle *Artes* questo ruolo guida ha, certo, un senso e pure c'è da esser grati al Bonner per aver voluto lavorare su quei testi che non erano ancora alla portata del pubblico anglosassone; ugualmente resta una qualche amarezza per talune esclusioni. È vero che il *Libre de l'amic e amat* è già stato tradotto nel 1926, ma (data la grande importanza che gli aspetti mistici hanno per capire Llull) la sua esclusione dispiace, tanto più che nella sua riuscita letteraria dà già la prova del valore dottrinale. I due volumi del Bonner hanno poi giustamente l'intento di presentare da soli il pensiero lulliano nel suo complesso ed allora (considerando anche che dal '26 sono passati tanti anni) pare che per testi come il *Libre de l'amic* si sarebbe potuto proporre una felice trasgressione, attribuendogli quel valore essenziale che ha per capire il lullismo data anche la radice mistica che l'*Ars* rivendica, forse nostro malgrado.

La qualità della traduzione è per un certo verso eccellente, nel senso che enuncia un criterio e questo criterio è effettivamente seguito con meravigliosa coerenza. «There are three problems facing anyone attempting such a task: the conceptually involuted nature of some of Llull's sentences, the language of the correlatives... and the structural nature of Llull's technical vocabulary... To give in, therefore, to the translator's temptation to smooth over what he considers «rough places» would have been to falsify this message. Instead I have tried to give the modern reader an impression equivalent to that presumably received by one Llull's contemporary readers. Involuted sentences are left involuted; for the neologisms of the correlatives I have tried to find equivalent English neologisms; and in a measure similar to that observed by Llull, I have tried to translate each concept of his technical vocabulary always by the same English term (with a warning to the reader whenever I have deviated from this practice)» (p. XIV). La lunga citazione ci sarà perdonata perché risparmia i molti esempi: essa infatti esprime chiaramente un criterio che il traduttore segue con regolarità. Questa coerenza —insieme al fatto di considerare in alcuni casi le più importanti varianti della tradizione manoscritta— dà a Bonner il pieno diritto di definire questa sua quale una «traduzione critica».

Certo però quanto al senso del criterio adottato il problema è grande, tanto che qualcosa bisogna dire, anche senza voler entrare nella gran selva del dibattito sui modi delle traduzioni dei testi antichi. Già si potrebbe mettere in discussione ciò che abbiamo visto essere —per un verso— un merito significativo dell'opera del Bonner, chiedendosi ad esempio se è veramente opportuno tradurre con lo stesso criterio opere catalane ed opere latine, opere strettamente filosofiche ed opere letterarie, ma non è questo che pare più utile ora. Più importante è riflettere propriamente sul valore del metodo adottato dal Bonner. Esso ricorda in un certo modo quello di Bronislaw Malinowski, che tanto fece discutere per il suo radicalismo e che fu in parte ripreso da J. R. Firth e dai linguisti del circolo di Londra. Si trattava di tutt'altro genere di testi ma vi era la medesima esigenza di estrema aderenza alla lettera, che in Malinowski spingeva addirittura ad alcune trasgressioni grammaticali. Il Bonner non è naturalmente così radicale ma pare sensibile a questa direzione. Su di essa si può dire tutto ed il contrario di tutto anche perché diversi criteri possono guidare traduzioni con diversi intenti; addirittura, forse, aree culturali diverse richiedono tipi di traduzioni diverse, tanto che forse in inglese si può e si deve tradurre in forme che non potrebbero andar bene, ad esempio, per il pubblico italiano. Edouard Carry ha ben illustrato questa varietà di possibilità indicando le due classi di traduzioni possibili, in relazione al lettore, dove la prima consiste in quelle forme che mirano a provocare un «estranamento» dal testo e dalla sua cultura, e l'altra in quelle che puntano alla «naturalizzazione».

È difficile però dire se attraverso questa traduzione il moderno lettore sia portato nella stessa posizione del lettore contemporaneo a Llull, perché è certo che Llull scrive in un modo molto singolare, ma difficile è dire se quel tipo di singolarità che percepiamo nell'inglese del Bonner corrisponda a quella che si percepiva nel latino e nel catalano di Llull (il quale per altro insiste sui limiti della sua conoscenza del latino, ma non pare sentirsi debole per il catalano). Quello che si vuol dire insomma è che nella pur legittima complementarità dei metodi si deve sempre considerare la totale diversità dei sistemi linguistici di partenza rispetto a quelli di arrivo tanto che tutti i tentativi di calco hanno in sé sempre un po' di ingenuità. Difficile dire se la lingua di Llull era involuta e ripetitiva, «debole» proprio nei punti in cui a noi pare debole; è tanto difficile a dirsi che viene da pensare che più propriamente si sarebbe dovuto cercare di cogliere la singolarità o la creatività letteraria di un contesto per tradurla nella singolarità e nella creatività letteraria di un altro, cosa che non si può fare con la traduzione

letterale (che alla fine serve solo a dare la misura della distanza tra chi scriveva e chi legge). Nel tradurre questa singolarità e creatività si misura il magistero del traduttore. In questo senso la storia delle traduzioni moderne di Dante può essere significativa, ed in questo senso si potrebbe forse anche dire che il modo migliore per mettere insieme tutto dovrebbe essere —nei limiti del possibile— quello di dare una traduzione vera e propria (senza la remora del letteralismo) accompagnata però dal testo originale a fronte. Nei due volumi del Bonner potevano allora essere utili, ad esempio, almeno alcuni brani latini e catalani.

Questo comunque lo si dice soprattutto per attrarre l'attenzione dei teorici della traduzione su quello che è francamente un esperimento interessante nella misura in cui è coerente al suo assunto di partenza, su una quantità di materiale considerevole e realmente impegnativa dal punto di vista anche linguistico.

L'ultima parte dell'opera è dedicata al catalogo delle opere lulliane. Il lettore sa, perché lo suggerisce il Bonner stesso, che tutti i cataloghi del genere sono incompleti o comunque con qualche imprecisione; questo che ci è offerto oggi ha il grande merito di articolarsi in una serie di sezioni che danno subito l'immagine di una storia, superando il concetto del mero elenco di testi. Ha il grande limite di non indicare mai i manoscritti, né gli «incipit» e questo lo rende meno utile soprattutto in un momento in cui si possono trovare nuovi testimoni, utilissimi per le molte edizioni in corso e per la storia del lullismo. Mi sembra in questo senso clamoroso il caso del manoscritto 61 della Municipale di Terni, contenente l'*Ars compendiosa Dei*. Per la varietà delle titolazioni possibili negli scritti lulliani, per il fatto di trovarli spesso addirittura senza titolazione, quello degli incipit è un complemento semplicemente necessario.

Sulla cronologia adottata naturalmente si può ancora discutere: la datazione dell'*Ars demonstrativa* al 1283, già da tempo argomentata dal Bonner, è ipotesi molto interessante, ma ancora parrebbe necessario sottolinearne di più la problematicità. Quanto al *Liber contra Anticristum*, *Blanquerna*, *Liber super Psalmum «quicumque vult»* e le *Petitiones* ai papi per la crociata, pare che l'ordine proposto dal Perarnau nel pubblicare il testo catalano della *Petició al papa Celestí V* (ATCA 1, 1982, pp. 22-6), dovesse essere considerato con maggiore attenzione, perché si ha l'impressione che in quei testi si succedano posizioni dottrinali molto diverse, su problemi significativi e secondo una logica di sviluppo che potrebbe con ogni probabilità corrispondere ad un ordine cronologico; escluderne la possibilità (come fa Bonner implicitamente in tutt'altra parte del libro, senza citare l'autore della proposta a p. 54) pare eccessivo, considerando anche la scarsità di elementi che abbiamo riguardo alla datazione dei testi del primo periodo. Se si accetta il criterio della corrispondenza tra successioni dottrinali e cronologiche, non lo si può limitare alla considerazione di quelle parti della dottrina che dal nostro punto di vista consideriamo rilevanti. Certamente nella dottrina di Llull ci sono le quattro fasi dell'*Ars*, ma non solo loro.

In ultimo si potrebbe anche dire —benché nessuno autore sia ovviamente in questo vincolato— che considerando la gran quantità di testi lulliani in corso di stampa si sarebbe potuto indicarli nel catalogo come di prossima pubblicazione. Non dico delle traduzioni, come quelle italiane del *Libro del gentile e dei tre savi* per Massimo Candelloro e del *Libro delle bestie* di Loretta Frattale, rispettivamente del 1986 e 1987 (che cito qui solo per dare ulteriore contributo bibliografico), ma almeno quelle delle collezioni degli *Opera Omnia latina* a cura del Raimundus-Lullus-Institut (l'ultimo volume di A. Madre è per altro appropriatamente usato per la traduzione dell'*Ars Brevis*, per la gentile disponibilità dell'editore) e di ATCA (titoli che non cito perché il lettore li conosce dai precedenti bollettini bibliografici). Ma questo serve forse soltanto per dire che c'è da esser soddisfatti per la grande vivacità delle edizioni lulliane, per cui un catalogo

è vecchio nel corso di una stagione, e se avesse inserito i codici anche si potrebbe dire lo stesso.

Da tutto appare quindi il valore dell'opera di Bonner con quei limiti, o quegli elementi di discussione, che ci è parso di dover segnalare. Soprattutto resta la soddisfazione del poter vedere approntato uno strumento di lavoro e di lettura che sosterrà e guadagnerà nuovi contributi alla rinascita degli studi lulliani di questi ultimi anni, che tutti sperano solida soprattutto per il gran significato culturale del «Doctor Phantasticus»: la massa dei problemi che l'esperienza culturale di Llull suscita richiederà l'impegno di molti e molta capacità di discussione, guidati dalla energica profondità di questo antico ma eccellente maestro del dialogo.

Francesco SANTI

Epistolari de la València medieval. Introducció, edició, notes i apèndixs per Agustín RUBIO VELA. Amb un pròleg d'Antoni FERRANDO FRANCÈS (Biblioteca Manuel Sanchis Guarner 11), València, Institut de Filologia Valenciana 1985, XII i 456 pp.

Entorn del cos del volum, format per la transcripció íntegra de cent quaranta-cinc cartes o lletres missives, signades pels jurats de la ciutat de València i per tant redactades pels escrivans de la ciutat esmentada (67-377), trobem primer el pròleg del professor Antoni Ferrando (VII-XII, presentació de l'autor i de les seves múltiples i valuoses aportacions al coneixement de la València de la Baixa Edat Mitjana, entre les quals destaca ja aquest volum), seguida de la introducció de l'autor (3-61, les lletres ací publicades són font de primer ordre per a la reconstrucció de la vida de la ciutat i del Regne de València en la Baixa Edat Mitjana); i després el glossari dels mots no enregistrats en el *Diccionari* de Pompeu Fabra o interessants des del punt de vista filològic (alguns no es troben en el *Diccionari* Alcover-Moll) (413-428), l'índex antroponímic (429-440) i el toponímic (441-444). El text de les lletres missives és completat amb notes crítiques, relatives a accidents textuais, o històriques.

És possible que el lector, acostumat a les nostres grans recopilacions de documentació (pensem, entre nosaltres, en les d'Antoni Rubió i Lluch i de Jordi Rubió i Balaguer), esperi que les lletres d'aquest llibre siguin disposades seguint l'ordre cronològic, però no és així, car l'autor ens informa en l'estudi introductori que ha preferit «un criteri fonamentalment històric, basat en l'interès de la temàtica, variada, que s'aborda en els seus textos respectius, a fi que resulte una imatge clara i completa —la més completa possible— d'aquella complexa, contradictòria i suggestiva societat valenciana baix-medieval al període comprès entre els anys 1311 i 1412» (5). No cal dir que és un criteri tan respectable com l'altre i, encara que no li calgui, l'autor podria emparar-se en el patrocini de les grans compilacions documentals de Heinrich Finke relatives a la nostra terra, *Acta Aragonensia* i *Acta Concilii Constanciensis*. Per això, sense que ni de lluny sigui un retret, sinó només un suggeriment, potser hauria pogut oferir un índex cronològic de les cartes, paral·lel o substitutiu del temàtic de les pàgines 445-452.

L'interès d'aquests textos, conservats en els *Manuale de consells* de l'Arxiu Municipal de València, no necessita ponderació, car, tal com indiquen els punts de referència acabats d'esmentar, llur recopilació i publicació és un fet culturalment important per ell mateix. Estudiants, doncs, estudiosos i recercadors tindran en endavant un cos documental relatiu a la vida de la ciutat de València entre els anys indicats, absolutament indispensable, car hi trobaran la versió, almenys, que les successives juraderies donaren dels esdeveniments afectants la ciutat i el regne sobre patriciat burgès i poder mu-

nicipal (63-127), sobre València, urbs cosmopolita i focus comercial (129-188), sobre temps de crisis i terrors (189-247), sobre moros, jueus i marginats (249-293), sobre l'ordre social i els seus transgressors (295-376). I he dit «almenys», perquè la major part de les vegades, hom té la impressió, en llegir les cartes, que els jurats no sols no tiren l'aigua a llur molí, ans encara que reflecteixen els fets amb considerable fidelitat. De cap manera no vull dir que la vida de la ciutat fos un pom de roses, com es podria deduir de les cartes 12 i 13 (85-90) però tampoc que fos un niu d'escurçons, impressió que arriba a ésser aclaparadora en llegir les peces del darrer apartat —potser aquesta és la raó que hauria fet preferible una ordenació cronològica, la d'ésser més fidel a la multiplicitat i diversitat dels fets, evitant la concentració, però aquest és només un comentari.

En les nostres pàgines, l'interès de les lletres es concentra sobretot en llur realitat textual o en les notícies que ens proporcionen sobre autors, llibres i escoles ciutadanes. Per això, cal subratllar les pàgines dedicades a assenyalar, ja el 1371, la preocupació per l'estètica en la redacció de les cartes del consell ciutadà i les característiques de la nova prosa municipal (41-44), amb particular atenció a la condícia de Bartomeu de Vilalba en la redacció dels textos «a regola d'arte», de l'«ars dictaminis», és clar.

Les notícies de naturalesa cultural són diverses: assenyalen alguna referència a l'arxiu de la Sala de la Casa de la Ciutat (82, línia 40; 91, línia 32). Però, sobretot, la notícia de la «lectura» realitzada durant cinc o més anys per fra Pere Canals en l'escola de la Seu (82-83) i la informació sobre el moment en què es trobaven les escoles d'arts de la ciutat l'any 1374, en relació a les quals hom oferia a mestre Guillem Querol, de Barcelona, la responsabilitat de la direcció que els permetés de superar l'anarquia (83-84). Havia suggerit aquell pas i indicat el nom del mestre barceloní, l'«onrat mestre Pere Figuerola», entorn del qual l'autor assenjala algunes dades (382), a les quals ja és possible d'afegir-ne algunes: que era autor d'una *Compilatio supra logicam*, present en la biblioteca del «studium» de Benet XIII, tal com hom pot veure en aquest volum; que també escriví una obra en tres volums sobre polèmica antijueva, encara inèdita en la biblioteca de la Seu de València (mss. 71-73); i que els anys 1411-1412 era «cubicularius domini nostri pape», tal com consta per les pagues que rebé en tal concepte i figuren en els quaderns d'*Introitus et exitus* de l'Arxiu Secret Vaticà, Reg. Aven. 339, ff. 263^r, 286^r, 307^r, 336^r, 377^r i 390^r; cobrava dos sous cada dia. Afegim-hi les notícies relatives a una «disputatio» mèdica acadèmica sobre si era possible de preveure l'arribada de pestilència (199-200) i a la forma de reproduir i fer córrer les comunicacions escrites, que ara anomenaríem circulars (196 i 224-225). És clar que en l'altre platet trobaríem la dura carta del 1399 contra fra Antoni Canals, qui sap si parenta de la ja coneguda contra Nicolau Eimeric (116-117 i 236-238, respectivament). Aconsolem-nos amb el detall que, si els jurats atacaven Antoni Canals, ho feien amb una citació de Petrarca.

És permès de manifestar algun detall, amb el qual el crític no acaba d'estar d'acord? El jurista abreujat «Di» en la pàgina 125, línia 91, sembla ésser Dinus de Mugello. La transcripció de 86, línia 41 «e més, en obra» sembla que hauria d'ésser «e més en obra» («mès» pretèrit indefinit de «metre»; «metre en obra» és sintagma corrent en català medieval). A 376, línia 113, llegim «ho s'estenia, declararíem», quan tot conduïx a pensar que hauria de dir «ho sostenia, declararíem». Sense que pretenguem indicar que no hi ha altres lectures discutibles, hem de manifestar la impressió que, en general, la transcripció sembla encertada. No cal dir que les possibles discrepàncies en punts concrets no representen res en relació a la vàlua substantiva d'aquesta recopilació documental, indispensable per al coneixement de la vida en la València del segle XIV.

Josep PERARNAU

Antoni FERRANDO FRANCÈS, *Els Certàmens Poètics Valencians del Segle XIV al XIX*, Institutió Alfons el Magnànim, Diputació de València, València 1983, 1132 pp.

No ha estat saludada com mereixia l'aparició del voluminós estudi d'Antoni Ferrando sobre els certàmens poètics valencians des dels orígens fins a la consolidació dels Jocs Florals de València. És veritat que aquest és un fenomen força habitual en el cas dels llibres apareguts lluny de Barcelona; però això, en comptes de fer-nos reaccionar contra un mal que limita l'eficàcia de molts llibres interessants, sembla que ens hi vagi acostumant. En tot cas, llibres com aquest fan l'anomalia més flagrant.

L'estudi d'un tema que abraça un lapse de temps tan gran, exigeix, és clar, uns coneixements molt amplis i segurs d'història de la literatura catalana, ja que al llarg de l'obra desfilen qüestions capitals de l'evolució de la nostra literatura, com el trencament amb la llengua literària trobadoresca, l'impacte de l'estètica renaixentista i barroca, la renovació de la mètrica, la castellanització de la llengua escrita, l'expansió de la literatura en llengua castellana, l'especialització de la poesia catalana en la temàtica popular i satírica, el problema de la decadència literària... Alhora, obliga a considerar qüestions d'història literària, de sociolingüística, de filologia. Es tracta, doncs, d'una obra molt ambiciosa, plena d'observacions interessants que més d'un cop suggereixen un debat apassionant.

Ferrando ha rastrejat dins els repertoris bibliogràfics, cròniques i dietaris, opuscles, fulletons i manuscrits totes les notícies que podien oferir informació precisa (o almenys indicis suficients) per establir una relació tan completa com fos possible dels certàmens celebrats a València en l'època medieval i moderna. Per completar les notícies d'aquestes celebracions o per elaborar dades biogràfiques ha hagut de consultar també els fons documentals d'alguns arxius. Però Ferrando no s'ha limitat a parlar dels certàmens valencians, sinó que quan n'ha tingut l'oportunitat els ha comparat amb manifestacions dels altres països catalans i fins de la resta de la Península, per tal que apareguessin caracteritzats amb més precisió.

Essencialment, l'obra és estructurada en tres parts diferenciades. La primera abraça el que ell anomena «període occitanitzant», i va des de 1329, any en què podia haver tingut lloc un certamen marià, segons una atrevida però suggestiva hipòtesi de Ferrando, fins a 1474. En realitat, els únics certàmens valencians que consten documentalment van tenir lloc els anys 1440 i 1456, però és indubtable que degueren haver-n'hi hagut molts més. Ara: potser és desorientador haver allargat fins a 1474 el període qualificat d'occitanitzant perquè sembla pressuposar que aquesta tradició arcaïtzant encara es mantenia plenament vigent en el darrer terç del segle xv.

La segona part és anomenada el «període valencià», i abraça des de 1474, any del cèlebre certamen marià que originà el primer llibre conegut de caràcter literari que va ser imprès a la Península, fins a 1532. Aquesta és la part més important del llibre de Ferrando, tant per l'extensió que hi ocupa com per la informació que dóna i els textos que transcriu. Els 14 certàmens que hi té en compte són testimoni d'un dels moments més brillants de la història cultural de València, i justifiquen prou el qualificatiu de període valencià.

El problema més interessant d'aquest període és, potser, dilucidar fins a quin punt aquests certàmens configuren una tradició pròpia o reflecteixen els grans canvis estètics del Renaixement (precisament un capítol d'aquesta segona part és intitulat per Ferrando «Els Certàmens valencians del Renaixement»). Segurament en aquesta qüestió és on es poden veure més clarament els avanços de la nostra historiografia des que el llibre va sortir, perquè algunes de les afirmacions que eren moneda corrent quan Ferrando l'escrivia, avui són si més no discutides: per exemple, la pretesa manifestació

d'un autèntic Renaixement en les obres dels nostres escriptors quatrecentistes, o la suposada influència italiana en la mètrica catalana del període, a pesar d'algunes anècdotes com el primer vers del cartell del certamen en honor de sant Cristòfor de 1488 (obra, segurament, de Jaume Gassull), que diu: «Veni, veniu, virgilis y petrarques» [*sic*] (p. 593).

En aquest sentit, és revelador veure que l'estudi aprofundit dels textos porta sovint Antoni Ferrando a matisar algunes d'aquelles consideracions, per exemple relativitzant actituds qualificades a vegades de renaixentistes (pp. 130, 142) i fent constar reiteradament que el triomf del Renaixement no es dona plenament sinó dins l'ambient aristocratitzant —i castellanitzant— de la cort de Germana de Foix (pp. 135, 158, 769, 871), o destacant que els concursants encara són anomenats «trobadors» en el certamen de 1532 (p. 138). En realitat, com fa observar Ferrando, els últims certàmens del període són fonamentalment burgesos, aliens a la influència italiana i castellana —que en tot cas es manifesta en els cercles cortesans— i fidels a la llengua materna (p. 770); en definitiva: no són renaixentistes, com tampoc no ho eren els certàmens que els havien precedit.

La tercera part del llibre és dedicada al «període castellanitzant» (1532-1707). Coherentment amb el que he fet notar respecte del primer període, i tenint en compte que el primer certamen documentat durant tot aquest temps es convocà pels volts de 1592 i que l'últim és de 1671, em sembla que hauria estat més clar circumscriure el tercer període a aquestes darreres dates.

No cal dir que aquesta és l'època d'expansió del castellà, que influeix decisivament en la llengua literària dels textos en català, però que també —i això és el que és greu— esdevé una opció lingüística diferent que creix a costa de la literatura en llengua catalana. Això ja és prou conegut, però és que en el llibre de Ferrando hi ha unes lúcides observacions pel que fa a l'evolució de la participació del català i el castellà en aquests certàmens que em sembla que val la pena destacar.

En efecte; contra la tendència a veure dins l'anomenada Decadència un descens progressiu de la literatura catalana en qualitat i quantitat, Ferrando fa notar que a partir de 1620 hi ha un retrocés en el conreu de la literatura castellana al País Valencià (p. 876), i, per altra banda, entre 1625 i 1665 —aproximadament— detecta una certa recuperació del català en els certàmens valencians, com a conseqüència del fet que les altes instàncies civils i eclesiàstiques se'n desentenent momentàniament (p. 887). En ple període barroc, l'evolució independent dels certàmens a Catalunya i al País Valencià els portarà curiosament a assemblar-se cap a la meitat del segle (p. 891). Tot això, és clar, dibuixa un panorama literari diferent del que estem acostumats a considerar.

En l'altre plat de la balança, tan sols s'hi podrien posar alguns petits retrets per qüestions de detall: pot ser que es trobi a faltar en una obra tan completa que no hi hagi més notes, o que és llàstima que en un llibre de tan bella tipografia s'hi hagin esmunyit més errades de les inevitables, així com que els títols dels llibres figurin en negreta a les notes en comptes d'anar en cursiva. Ah!, i no em convenç que el cognom «Cncó» pugui ser una errata en comptes de Micó; crec que només pot ser una errata per Cucó, hipòtesi que, certament, no descartava pas l'autor (p. 790).

L'obra es tanca amb una àmplia bibliografia i uns índexs molt complets que facilitaran una ràpida consulta dels poemes, els personatges o els tònims que hi surten i fins del lèxic més interessant que apareix a les obres reproduïdes.

En fi;estic segur que a tots ens agradaria que el llibre de Ferrando, a banda de ser valorat pels seus mèrits intrínsecs, ho fos també algun dia per haver estat l'esperó que hagués impulsat altres investigadors a recollir tota la informació dispersa sobre els certàmens poètics del Principat (i de les Illes), i que ara, després de l'acumulació d'in-

formació que tenim sobre els del País Valencià dins el llibre que ens ocupa, ens apareixen comparativament desdibuixats i mal coneguts. Amb les dades que aporta aquest llibre, aquells hipotètics investigadors tindran el camp molt més desbrossat que no el tingué Ferrando, però a més a més tindran un model valuós que els ensenyarà com han d'estructurar el seu treball.

Albert ROSSICH

Josep HERNANDO I DELGADO, *El «Tractat d'usura» de Francesc Eiximenis*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia», 57-58 (1984-1985), 5-100 i en tirada a part Barcelona, Balmesiana 1985, 96 pp.

Potser es trobarien pocs casos, en els quals una sèrie de circumstàncies coincidissin a donar a una publicació un conjunt de qualitats. Hi ha, primer, el fet de la identificació d'una obra de Francesc Eiximenis, fins ara desconeguda, notícia que l'autor havia avançat en dos estudis ja coneguts dels lectors d'ATCA (5 [1986], 482, núm. 2885 i 487-488, núm. 2901). Hi ha el fet d'haver-se encarat amb el problema principal que presenten els escrits d'aquell autor, el de les seves fonts, tema al qual és dedicada la part més àmplia de la introducció (11-28). Hi ha, finalment, la publicació del text acompanyat de triple aparat: crític, de fonts i de notes complementàries (30-96). Només la incompletesa del text —detall en el qual l'editor no té cap culpa— fa que la joia no sigui, ni en aquest cas, completa.

La referència al *Terç del cristià* en el capítol desè del *Tractat d'Usura* i la identitat doctrinal que arriba a total en llargs paràgrafs no permeten de dubtar que mestre Francesc Eiximenis escriví aquest *Tractat* quan, de retorn dels seus estudis a Tolosa de Llenguadoc, ja elaborava *Lo cristià*, però encara no havia arribat al *Terç*, per tant a Catalunya entre 1374 i 1383 (3-10). Hernando, a continuació, s'encara amb el problema de les fonts doctrinals emprades per mestre Eiximenis i arriba a la conclusió que, sense excloure un accés directe als textos bàsics (Aristòtil, els dos *Corpus Iuris*, el Civil i el Canònic), cal reconèixer la funció mitjancera exercida per alguns autors com són Ramon de Penyafort i Godofred de Trani en relació al «corpus» esmentat, als quals s'ha d'afegir la d'Enric de Susa (Hostiensis) en relació a les *Decretals* de Gregori IX i la de Duran de Sant Porçan en relació a la temàtica de filosofia i de teologia. De més a més, Hernando esbrina influències d'autors no esmentats explícitament pel polígraf gironí i assenyala paral·lismes significatius entre paràgrafs del *Tractat d'usura* i fragments de Joan Duns Escot, Tomàs d'Aquino, Alexandre d'Alexandria i Bernat de Puigercós (20-28). El resum és que, aïmenys en aquest punt, Eiximenis no és original, segurament perquè, el fet d'haver escrit el seu tractat en llengua vernacla indica que la seva finalitat no fou la d'innovar doctrinalment el tema, ans de presentar un text de divulgació, a l'abast dels burgesos inversors de diners amb la intenció de treure'n un guany (28-29).

Les pàgines que segueixen contenen els tretze capítols conservats dels vint-i-vuit que formaven el *Tractat*, el títol dels quals és conegut per la taula inicial (30-31). Sota el text trobem, en les successives pàgines, les indicacions crítiques relatives a accidents textuais, les dels autors que es poden considerar fonts de la doctrina allí exposada i notes complementàries de tipus doctrinal, entre les quals destaquen les que ofereixen llargs fragments de la *Quaestio disputata inter fratrem Bernardum de Podio Cercoso et Raimundum de Area de licitudine contractus emptionis et venditionis cum conditione revenditionis*, conservada en el mateix volum de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Sant Cugat 42, que ha salvat els tretze capítols del tractat eiximenià.

Dissortadament, no manquen aquelles faltes, potser no atribuïbles a l'autor, que en un treball com aquest són doblement de dordre. Com a mostra, n'assenyalaré dues, que afecten el text d'Eiximenis: a la pàgina 81, línia 54, llegim «etre» quan hauria de dir «retre»; i a la pàgina 82, línia 64, trobem «al loer» quan hauria d'ésser «alhoer». Si no hagués estat per les faltes, la festa hauria pogut ésser gairebé completa.

Josep PERARNAU

Francesc EIXIMENIS, O.F.M., *Dotzè llibre del Crestià*. Segona part, volum primer a cura de Curt WITTLIN, Arseni PACHECO, Jill WEBSTER, Josep Maria PUJOL, Josefina FÍGULS, Bernat JOAN i August BOVER, Girona, Col·legi Universitari-Diputació, 1986, 522 pp.

En començar aquestes línies, l'autor ha de deixar constància del fet que el seu nom figura sense cap mèrit ni cap dret en la llista de membres del «Consell Assessor de la Comissió Editora de les Obres de Francesc Eiximenis» (IV). Justament per això, les línies següents podran ésser escrites amb aquella objectivitat que sempre s'ha mirat que presidis les recensions d'ATCA.

El fet de tenir a les mans en forma de llibre, impresa per primera vegada, la cinquena part del *Dotzè del crestià*, mereix que hom el galegi i que en reti les més grans gràcies a tots els qui l'han fet possible, sobretot als qui n'han tingut la iniciativa i s'han carregat la feinada de dur-la a terme. Demostren de posseir, en grau no pas escàs, aquella «perflia, que mata la çaça» —ho dic de forma esqueixadament popular, perquè em sembla que és tot un poble qui els ho agraeix o almenys ho hauria de fer— i el que és un servidor no els regatejarà ni el mèrit de l'empresa ni la lloança per la bella mostra del primer resultat. Per la seva consistència de més de cinc-centes pàgines i per la seva digna impressió i enquadernació, el volum fa goig i la satisfacció que segurament sentiren quan es veieren el llibre a les mans i el presentaren als amics és plenament justificada. Mercès, doncs, pel fet d'haver-nos publicat una gran part —la cinquena part principal del *Dotzè*, tal com diu el colofó (500/55; en endavant, les citacions al text seran com aquesta, corresponent el primer número a la pàgina i el segon a la línia)—, fins ara inèdita i per haver-ho fet amb la dignitat de presentació perceptible a primera vista.

Tenim, doncs, a l'abast de tothom dos cents vuit capítols de *Lo crestià* i no de qual-sevol temàtica, ans de doctrina política, que el ja esmentat colofó resumeix d'aquesta manera: «què és regiment e senyoria, e com antigament començà, e com és despuys crescuda e multiplicada e proseguïda, e en quina manera deuen viure los grans senyors en bones costumes e virtuts, e com de fet estan uy les senyories ordenades en lo món» (500/56-59). Tenim, doncs, en el llibre que ens ocupa, aquell text d'Eiximenis que equival a un dels «regiments de prínceps» tan abundosos en la seva època. Per l'autor, doncs, i per la temàtica, un llibre important, per a l'estudiós de la llengua o per al de la teoria política de la Baixa Edat Mitjana literalment apassionant. ¿Puc afegir que potser hi tenim la clau de volta que explica un dels factors decisius de la sentència de Casp? No és pas ací el moment d'esbrinar-ho, però la lectura no fa res més que enfortir la sospita. Sigui dit això a tall de justificació dels anteriors qualificatius.

Cal, per tant, dir quelcom de la part de l'obra que tenim a les mans, car només pot ésser entesa si és col·locada dins el marc que la veié néixer, el de la cristiandat de la Baixa Edat Mitjana. Per això, més que un pròpiament dit «regiment de prínceps», aquesta part del *Dotzè* és un tractat de les virtuts morals que ha de practicar el rei,

ja que, tal com l'autor afirma, «en lo príncep dega ésser tota virtut» (429/24) i encara en grau d'exemplaritat, com «príncep dega ésser forma e regla de viure a tota creatura qui davant li ve» (145/47-48). Res d'estrany, en conseqüència, que la major part del tractat sigui dedicada a exposar la presència de les quatre virtuts cardinals en la vida del rei: fortalesa (112-127), temprança (128-223), altra vegada fortalesa (223-263), justícia (264-296) i, davant de totes, seny i saviesa, és a dir, prudència (68-109). No cal dir que les virtuts principescues no són pas idèntiques a les descrites per Aristòtil, ans aquelles que són «la pus segura via per salut de la sua ànima» (469-470), d'acord amb caritat i llei cristiana, «qui no permet que negun ordén de la comunitat sinó segons ço qui és profitós a aquell segons Déu e segons bona consciència» (488/46-48). Dins aquest marc destaquen dues lleis bàsiques per a la comprensió de la cosa pública cristiana, dins la qual es troba el rei: el pactisme i la teocràcia.

El rei no posseiria cap dret no ja absolut, ans ni tan sols substantiu o consistent en el sentit que el mateix ésser rei es trobaria condicionat als pactes inicials d'establiment de la monarquia i a les condicions del seu exercici. D'entre els gairebé innombrables passos en els quals Eiximenis parla del pacte inicial, escolliré aquest: «... lo [parlament] general del regne major és que vós, e ell qui us ha fet vós pot desfer quant li plau mostrant justícia...» (489/100-101). L'exercici, doncs, de l'autoritat reial només té sentit dins els pactes inicials i per això, quan se n'aparta, el rei ha d'ésser destituït o suprimit: «... príncep que amiga tinga públicament, tantost deu ésser levat de regiment» (182/7-8) o «rey putaner no devia viure un dia» (219/12). Per això, Eiximenis preveu que «lo regiment de Castella passarà a altre casa de rey del món» (183/48-49), ateses les malvestats de Pedro el Cruel, i que expectatives semblants es poden aplicar a Portugal (252/20-24), a França (257/30-36; 260-261; 267/28-32; 275/30-35; 297/20-23; 299/85; 342/39-44; 361/54; 377/78-83), i àdhuc a Venècia, encara que pròpiament no sia regne (379/35-37).

La supremacia del papa en la cristiandat, sobretot per a un teòleg que escriu després de la butlla *Unam Sanctam* de Bonifaci VIII i cerca d'estar en bones relacions amb l'autoritat constituïda, és punt indiscutible i per això el nostre mestre assenyala el recurs a la seu romana «com a general papa de cristiandat» (327/28-29; 469/13-17) per als casos conflictius, sense però oblidar que la teocràcia podria arribar fins a l'extrem que en una cort reial «negun no podia menjar ne beure en sa casa (*del rei*), sinó a hores instituïdes per la santa esgleya» (139/44-45). És lògic que, vistos els punts de referència i qui sap si inspirant-se en una frase molt repetida per Ramon Llull, també Eiximenis considerés que en el seu temps «lo món era en tan mal estament» (290/28) i que hi convenia una gran esbandida, qui sap si a sang i a foc (289-296: és un exemple, entorn del qual, després d'haver considerat el contra, el mestre exposava el seu parer, 309-310/52-56: «... aver pietat d'òmens scelerats e malvats e grans peccadors desplaia a Déu, e açò no és misericòrdia, ans és injustícia, e fer gran crueltat als bons e a la cosa pública...»). En canvi, ja no sembla tan coherent aquell bri de desconfiança envers el poble, que despunta en alguna ocasió (334/115-125), tot i que la forma de «regiment de poble» és presentada com una de les tres formes bones de govern (315-5-20). Per la temàtica acostada a la nostra, cal assenyalar els capítols dedicats a les lectures del príncep (78-82) i als estudis dels infants reials (194-201, donzelles incloses; 214/31-41), tenint, però, ben present que el rei no ha de perdre el temps estudiant (264-265), però ha d'afavorir l'estudi (313/71-80) i que també ací la realitat és lluny de les construccions mentals (434/69-76).

També aquests capítols són escrits en una llengua madura i dúctil i amb voluntat de posar la doctrina a l'abast popular, amb nombre de dites, com és ara «a grans lengües, curtes orelles» (352/60-61), «de casa d'hom jurador no se'n parteix plaga» (67/87),

«qui metrà la esquella al gat?» (326/5), «qui no hi és no hi fa fretura» (372/20; 385/9), «digues-me ab qui iràs e yo dir-t'è què faràs» (77/31), «amor de senyor no és alou» (386/34-35), «qui a senyor mal consellarà, per lo cap primer se'n darà» (212/35-36), «tant va lo cànter a la font, fins que trenca» (298/53), «si vols donar noblement, no dons a estrany desconexent» (403/69-70), «faran a tots sos súbdits del cel paella» (323/61), «vil hom, per un diner de pebre, afolla unes noccs» (418/34), «si vols perdre ton jovent, servex senyor desconexent» (424/23-24), «aytal és hom com les sues companyies» (446/69) i la tan repetida «tot gran parlar és gran monçoneguer» (118/12; 201/28). Afegim-hi la riquesa de lèxic. Tres, almenys, dels mots emprats en el volum eren desconeguts fins ara: «dessugat», potser «eixut de paraules» (370/23), «ostegós», adjectiu d'un substantiu conegut (142/75-76) i l'adjectiu «tuc» (370/23), de sentit veí del primer. D'altres són anteriors a la mostra presentada per Alcover i Moll: «acunçar» (445/28), potser «cantuçar» (213/23), «encunç» (417/16), «giramantells» (370/23-24), no cal dir «raymera» (221/14) i potser «moradux» (243/28) i «turbit» (436/28).

Som arribats al moment de preguntar-nos com és servida tota aquesta magnificència. I ja hem dit que la presentació material és digna del contingut. Les perplexitats, en canvi, comencen en encarar-nos amb la feina dels editors i s'enceten en el mateix títol *Dotzè llibre del Crestià*, perquè hi ha dos plans de llengua: «Dotzè llibre» és grafia actual (el manuscrit encara escriu *Dotzèn llibre*, XIX/1) i «crestià» és primitiva. Una manca d'encaix que produeix estranyesa. I aquesta es transforma en desfici quan en acabar la introducció, els responsables de l'edició despatxen un capítol tan important en qualsevol edició de textos medievals que es respecti com és el de la «ratio editionis», amb la frase «es tracta de produir una edició el més crítica possible», bo i remetent als hàbits filològics de l'Institut d'Estudis Catalans i d'«Els Nostres Clàssics» (xvi). Però una edició el més crítica possible també podria no ésser-ho gens, si el grau de possibilitat hagués estat igual a zero. Cal, doncs, comprometre's a alguna cosa i complir-la.

Si el crític ha de dir allò que pensa després de la lectura del volum, confessarà que n'ha sortit amb la impressió que el text es limita bàsicament a ésser una transcripció material del manuscrit 167 de la Seu de València. I dic bàsicament, perquè, mirant de contrastar la seva impressió amb l'aparat crític concentrat al final de volum (503-518), s'ha adonat que en moltes ocasions el text publicat no és materialment el del volum manuscrit, com és ara, només per posar un exemple, «tirar» de 405/66, que diu en el manuscrit «dirar» (516). I en aquest moment es presenta un eixam de dubtes, car un altre eixam de casos o són fruit de transcripció errada o no m'explico perquè hom no els ha corregit com el cas posat per exemple; «que» és repetit en 116/11-12, trobo «altamente» (139/40), «solamente» (402/45), «plenamente» (489/80), «segons» per «segon» (144/2), «impudet» per «impudent» (155/31), «públicant» per «publicant/públicament» (176/42), «intrumens» per «instrumens/instruments» (198/13), «vols» per «àvols» (201/42), «justcia» per «justficia» (266/6), «vien» per «vies» (281/9), «leer» per no sé què (286/11), «contínuamnt» per «contínuament» (286/12), «misericòrdia» per «misericòrdia» (287/31-32), «aytant: Cascun» per «aytant cascun» (335/9), «cretés» per «eretés» (357/31), «son» per «són» (360/25), «enemichos» per «enemichs» (368/56), «car» per «carn» (272/14), «forca» per «força» (378/18), «persevera» per «perseverar» (384/28-29), «amistas» per «amistàs/amistats» (385/3), «enre tots» per «entre los» (407/4), «allegat» per «allegant» (408/36), «magnflcència» per «magnificència» (444/4), «Joan de Linya» per «Joan de Linya» (476/4: què més voldria jo que fos de Linya!), «gros» per «gos» (490/26), «calceller» per «canceller» (492/13), «genti:s» per «gentils» (463/67), «en cara» per «encara» (342/49). No continuo, però no puc deixar de preguntar si entre les línies 52-53 de la pàgina 316 el text és complet.

La transcripció de frases o títols en llengua llatina ofereix nous motius de perplexi-

tat, car, en principi, no havent-hi el possible interès filològic que pot existir en les grafies catalanes, hom admet que cal regularitzar el text i col·locar en l'aparat crític les grafies anormals. Per això, hom no pot deixar d'estranyar-se en llegir «Actum» per «Actuum» (233/65), «estut» per «est ut» (245/31), «Deposut» per «Deposuit» (339/88), «Matbe» per «Matthei» (405/50) o «De officiis de legati» per «De officio delegati» (465/33), «scito qui» per «scito cui» (438/35). La llista es podria allargar a cor què vols.

Entrem en un altre capítol, el de les fonts. En el camp cultural dins el qual es troba la nostra terra, parlar d'edició crítica d'un text comporta plantejar-se el problema de les fonts que han influït en el seu autor. Però hom ha cercat debades de trobar ni una paraula sobre el tema en la introducció, detall que sembla literalment incompreensible. Justament el silenci potser justifica que el crític hi dediqui algun moment d'atenció. La primera pregunta és la de trobar una explicació al fet que, havent resolt les abreviatures del manuscrit, ha restat sense resoldre «ff», és a dir *Digestum*. L'equivalència és de manual, però el lector no té cap obligació de saber-la i per això correspon al responsable de la transcripció de fer-la, cosa que ací manca (331/19; 462/53; 466/9, 14, 21; 467/27 i 31; 472/9; 473/46; 475/28, 35 i 39; 476/18 i 21; 477/41; 478/19-20; 479/33 i 36; 482/23). Una de les fonts allegades per mestre Eiximenis és el *Policraticus* de John of Salisbury (lo *Policrat*), títol que en el curs del volum ens és presentat com a tal, subratllat o escrit amb lletra cursiva (352/30 i 48), però d'altres com si fos nom d'autor (320/64; 321/79; 324/103; 329/65); remarcuem, encara que, mentre a 442/56 trobem *Policrat*, a 459/52 tenim *Policrat*. Hom s'ha pogut adonar que han estat considerades genèriques les referències del tipus de «crònica de Espanya» (381/54) i les múltiples a «istòries» («istòria alamanica» (393/5-6) o «germànica» (186/7; 232/9), «istòria grega» (257/37; 277/51), «istòria latina» (225/21; 270/5), «istòries orientals» (202-5-6) i una llarga sèrie de semblants). Però la primera pot ésser l'obra de Rodrigo Jiménez de Rada i les altres també obres molt concretes —la darrera, per exemple, potser la de Jacques de Vitry. Per això no sembla clar que tals referències no hagin d'anar en lletra *cursiva* normal. Per descomptat, no és un qualsevol el «mestre de les sentències» de 188/6, ans no res menys que Pere Llombard.

És hora de posar punt final. És excessiu de parlar d'edició crítica, ja que no ho és, ni en aquell grau mínim que és donar un text críticament establert i fiable. El lector, tal com sembla demostrat, no pot estar sempre segur que la grafia que té davant els ulls és la del manuscrit. Per això, en el futur, els responsables de la publicació haurien de deixar ben clar que concentren llurs esforços a donar un text fiable i realment donar-lo, amb el corresponent aparat crític seriós. Haurien d'estudiar seriosament el problema de les referències i deixar clara llur posició, però no poden seguir presentant el «mestre de les sentències» com si fos un qualsevol innominat. Potser calen estudis previs a fi de poder subratllar amb seguretat una paraula, donant-la o no com a títol genèric o específic d'un llibre, i aleshores caldria també dir molt clar que hom ofereix un text perquè és millor de tenir-ne un que no tenir-ne cap, sense altra pretensió que la de la fiabilitat literal. I ja arribaran altres temps, amb altres possibilitats.

Per damunt de tot, però, cal agrair molt sincerament aquest primer resultat.

Josep PERARNAU

Felip de MALLA, *Memorial del pecador remut. Manuscrit de Barcelona*. A cura de Manuel BALASCH. Volum III (Els Nostres Clàssics A 123), Barcelona, Editorial Barcino 1986, 264 pp.

Aquest volum és continuació dels dos ressenyats per als lectors d'ATCA, dins el volum 3 (1984), 290-293. No cal, doncs, repetir ací allò que allí fou dit en relació al sentit general de l'obra. N'hi haurà prou amb precisar que aquest volum tercer acaba la publicació de la primera part del llibre, present en el ms. 465 de la Biblioteca de Catalunya, de Barcelona, i que els següents oferiran el text, mai no publicat, de la segona part de l'obra, conservada en exemplar manuscrit únic en la Biblioteca de la Seu de València, ms. 154.

Malgrat la dificultat que la lectura d'una obra com aquesta representa per a l'home actual, el present volum, en el qual trobem els set darrers capítols de la primera part de l'obra (del XIV al XX), és com un immens retaule, on és desplegat pràcticament tot el saber, sobretot humanístic, de la primera meitat del segle xv. Un parell de punts de referència ho confirmaran. Deu anys després de la gran confrontació judeo-cristiana que fou la *Disputa de Tortosa*, trobem en les pàgines 99-111 un resum d'allò que hom en podria dir el sentit cristià del Vell Testament. A les antípodas doctrinals, les pàgines 211-239 ofereixen un resum d'allò que podria ésser designat com a valors cristians de la tradició cultural clàssica.

Allò, però, que sobresurt en l'obra és la gran riquesa idiomàtica, que fa del *Memo-rial del peccador reemut* un dels grans monuments de la llengua catalana i de Felip de Malla un dels grans creadors de l'idioma, potser un barroc dels darrers temps medievals, que demanava a crits uns mestres humanistes, que equilibrassin expressió i contingut doctrinal, mestres que, desafortunadament no comparegueren. A fi que el lector es faci una idea de la riquesa de llenguatge en les mans de Felip de Malla, el crític no se sap estar de copiar les equivalències que l'autor acumula com a expressió d'allò que és qualsevol bé en comparació de Déu: «bé encamerat, paradís infernat e sofisticat e plaer dissimulat, remey enverinat, malalta sanitat, triagua metzinada e unicorn tot enfeccionat e pau ab desacord, justícia ab tort e lealtat de tració armada, e sperança tota desesperada, hoc e temprança tota desmesurada, memòria tota obliuosa, prudència malcurosa, paciència furiosa, evidència encantada, amicícia desafiada, humilitat endemoniada, affabilitat incompòrtable, riquesa freturosa e sacietat tots temps famegant e insàcia, calor congelada, humidesa desecada, e un alt e tot baix, e longitut molt curta, un dextra e tot sinistra, un signe breu e una victòria per vençuts calcigada, discreció mal acosimentada, cruel pietat, misericòrdia tota enrabiada, e seny orat, e repòs treballós, ardid de paor, luor entennebrada, seguretat de perills asetjada e temprament tot ple de fexüguesa, e sanctedat farcida de aulesa, port ple d'esculs obert a tots los vents, prosperitat fortunal e adversa, concòrdia diversa e dretura enversa, poder molt flach, rahó falsa e versa, veritat ab barat e virtuós peccat e com una chimera e un cors impossible, fent e ymaginant, o com frare Sathan com s'és vestit ab hàbit manlevat de la retgla terça» (159, línies 268-288). Hom pot veure una ostentació semblant en les pàgines 172-173. I entre les peces remarcables introduïdes en la disputa que és tot el llibre, remarcarem el fragment que es podria intitular *Cant a la mort* (55-56) o la referència a la doctrina lògica sobre el significat dels noms relatius (96-97) o l'elogi d'Aristòtil (222-223). Afegim, a fi de completar les consideracions sobre la llengua, la integració de dites més o menys populars, com és ara «menys naffra lo dart, si és previst», traducció catalana de la coneguda frase llatina «minus feriunt iacula, si praevidentur» (55, línia 569), o «va lo ull, hon l'amor lo guia» (84, línia 150).

Un text d'aquesta naturalesa i la consideració que serà difícil d'arribar a una nova edició durant anys sembla que haurien d'exigir que la presentació que la present edició en dóna fos tan fiable com fos possible. I ací, desafortunadament, hem de confessar que la lectura del volum ha estat insatisfactòria. Prescindint del fet, potser purament mecànic, que a la pàgina 131, les actuals línies 301 i 302 han d'ésser invertides, és massa fàcil

de presentar un feix de llocs, en els quals la puntuació no sembla ésser la que l'autor hauria donat al text. Així, a la pàgina 41, el text de la línia 174 sembla que hauria de fer «...alegra pobretat de sperit. Contenta més avant...». A la pàgina 42, la paraula final de la línia 207 «faç» difícilment deixa endevinar que el subjecte és «tu». «sou» de 44/248 ha de llegir-se «son», és a dir, «sóc». A 49-50/419-421, jo llegiria «...mammona, epothecari de la trista botiga en la qual no's prepara medicina ni porga per salut procurar, mas per enfistolar e per entuxegar, ha...», lectura que fa inútil la nota 56, car «mammona» no és de cap manera «forçosament un verb present d'un verb absolutament imaginari», ans substantiu i, de més a més, subjecte del «ha» final de la línia 421. El llatí «qui» de la pàgina 60/763, ha d'ésser «quia». Hom es pregunta si «mortal» de 64/884 i «franchs» de 66/928 no haurien d'ésser, respectivament «moral» i «flanchs», així com «trenes» les «treces» de 93/401. «...junyir. Tota...» ha de fer «...junyir, tota...» a 95/470 i «...observada e precursor...», «...observada. E precursor...» a 95/471. Un dels casos més interessants és el de la frase «e per donar exemple de obeir a obediència, segons dit és estat, à la sua vida e à la sua sensual affectió preferida...», de 120/578-580, que tot obliga a llegir d'aquesta manera: «...e per donar exemple de obeir à obediència, segons dit és estat, a la sua vida è a la sua sensual affectió preferida...», és a dir, per donar exemple d'obeir ha preferida obediència a la pròpia vida i a les sensacions doloroses de la sensibilitat. «Arbitre» de 145/751 ha d'ésser «arbitre», això és «arbitri». Llegim a 152/68 «E açò dient tota la scola...», però com que qui digué l'enraonament acabat d'exposar no fou tota la escola, la grafia ha d'ésser «E açò dient, tota la scola...». A 153/88, «tot ajuda exaudició» potser hauria de dir «tot ajud'a exaudició». «...cos...» de 160/292 ha d'ésser «cós». Hom diria que, sobretot per a Felip de Malla o per a un català culte i coneixedor dels ambients tant de la cort reial com de la papal dels primers decennis del segle xv, la Trinàcria de 173/672 difícilment és altra cosa que la illa de Sicília. Diria, finalment, que la «meditació» de 175/736 hauria d'ésser «mediació».

És possible que en el darrer cas i en algun altre la grafia publicada sigui la que respon materialment al manuscrit pres com a base de l'edició, però aquest és justament un dels problemes que ha de solucionar l'editor a l'hora d'establir el seu text. Editar, en efecte, no és únicament transcriure i aquest sembla un punt, en el qual hom pot discrepar de qui s'ha responsabilitzat de la present edició, car aquesta no resulta pas de millor qualitat pel fet de presentar-nos «a pparar» (112/315), «ssbalahir» (135/421) o «impprecació» (138/520). Tant aquests casos com aquells, en els quals la grafia sembla ésser equivocada, l'editor que no es rebaixa a simple transcriptor ha de prendre la responsabilitat d'oferir el text que li sembla no equivocat en el primer cas i normal en l'altre, bo i assenyalant en nota el canvi de grafia introduït o en la inicial «ratio editionis» la normalització efectuada.

Les observacions fetes en els dos paràgrafs anteriors no necessàriament afecten només la responsabilitat de l'editor, ans també la de qui té l'obligació d'assegurar que la col·lecció «Els Nostres Clàssics» mantingui la qualitat que tothom li havia reconeguda fins ara. Continuar pel camí de la descurança que hem pogut assenyalar més amunt equivaldria a degradar una col·lecció que fins ara era considerada seriosa.

Josep PERARNAU

Francisco M. GIMENO BLAY, *La escritura gótica en el país valenciano después de la conquista del siglo XIII* (Monografías de Paleografía y Diplomática 3), València 1985, 186 pp.

Tal com precisa l'autor en les pàgines inicials, aquest llibre és, poc o molt ampliada, la segona part de la seva tesi doctoral, presentada a la Universitat de València sota el títol *La escritura en la diócesis de Segorbe. Una aproximación al estudio del alfabetismo y la cultura escrita en el Alto Palancia (1383-1458)*, i es col·locaria en la línia d'aquells estudiosos que considerarien el fet mateix de l'escriptura com a fenomen significatiu de la cultura d'un moment, cosa que els portaria a estudiar no sols les característiques de la lletra emprada en la còpia de llibres ans també, i potser sobretot per la seva major mobilitat, les dels diversos tipus d'escriptura emprada en formes no tan «elevades» de l'activitat dels escriptors, com són les documentals, també de documents privats. Dins aquest marc l'autor precisa el seu objectiu de «hacer un análisis de lo que sucedió en el campo de las escrituras bajomedievales valencianas después de que Jaime I conquistara las taifas musulmanas» (22).

El desplegament de l'exposició comença amb una mena de butlletí bibliogràfic que informa de l'atenció a la lletra gòtica en el País Valencià en les exposicions de paleografia hispànica i en les recopilacions de mostres d'escriptura dels segles finals de l'Edat Mitjana, camp en el qual l'autor constata el predomini d'«una ideologia subyacente que lleva a algún sector a considerar que la *Paleografía española* es sólo la castellana» (26); recorda, a continuació, els estudis sobre la matèria en l'àmbit de la corona catalano-aragonesa, en la cancelleria reial, tant en el seu conjunt com en la de cada un dels successius regnats (45-50); aquest apartat s'acaba amb la bibliografia paleogràfica del País Valencià (51-55).

Immediatament després ve una secció que sembla destinada a precisar l'objectiu de la recerca paleogràfica, a la qual l'autor vol atancar-se. I ho fa bo i distanciant-se dels treballs de Francesco Cesare Casula, en els quals veu una simple constatació de fets o de característiques de les grafies, sense cap pregunta entorn de les causes que han motivat els processos evolutius d'una escriptura. Davant, doncs, de tal positivisme, l'autor estableix que «importa, y mucho, el origen del proceso» (60). Més en concret, partint de la dada que l'any 1246 ja es troba canonitzada la gòtica catalana de cancelleria (61), caldrà veure les variants introduïdes bo i respectant el tipus essencial, d'una banda (62), i de l'altra encarar-se amb problemes com són el de si la lletra posterior a la conquesta de València és o no, totalment o parcial, herència «mossàrab» (63), el de l'extensió de l'analfabetisme o de l'alfabetització (64-65) o el de quines eren les classes o grups socials que usaven l'escriptura (66). El capítol s'acaba amb una taula, en la qual són indicades les connotacions de cada classe d'escriptura (69).

El capítol següent és, si no m'erro, el central de l'obra i s'encara amb la història de l'escriptura en el País Valencià durant els darrers segles medievals. Punt bàsic seria el de la «canonització» d'un tipus d'escriptura, «canonització» que, en les nostres terres, hauria estat determinada per la cancelleria reial (79), en crear un tipus derivat de la carolíngia i per tant més arrodonida i no tan trencada com els tipus europeus coetanis (80). És veritat que els anys 1238-1243 són de transició i que en la zona de Sogorb hom pot individuar certs trets possiblement derivats de la presència de clergues «tolodans» en aquell bisbat (82-83), però la línia general és la de la vigència generalitzada de la gòtica catalana fins a la segona meitat del segle XIV, en què es va introduint la bastarda (83). Remarquem l'aplec de documents medievals que empen la denominació de «lletra catalana» en les pàgines 102-103. Tenim, doncs, en aquest capítol les raons del pas de la denominació «lletra aragonesa» a «lletra catalana», lluny, per tant, de les teories «visigòtiques» de M. Usón Sesé, més determinades per la situació política de 1940 que per l'estudi de les fonts (85-91).

A la pàgina 113 comença la segona part del llibre, la pràctica, tota ella centrada en les vint-i-quatre pàgines de reproduccions, la meitat de les quals, les corresponents als

números senars, són de documents de cancelleria reial i l'altra d'altres procedències, derivades, però, de la primera (116). Resta, certament, un problema obert: el dels camins, pels quals les opcions de cancelleria arribaven i eren imitades en nivells inferiors, pels respectius mestres (118). Remarquem que les mostres reproduïdes s'han limitat a la lletra gòtica, amb exclusió de la bastarda, i que van de 1256 a 1442. L'autor analitza cada una de les mostres des d'un punt de vista predominantment paleogràfic (124-147), en transcriu els textos (148-174) (ací s'insereixen les làmines) i aplega en les pàgines finals la bibliografia sobre el tema (177-185).

L'interès del llibre és indubtable ni que només fos pel fet que deu ésser l'única obra a l'abast del públic relativa a un tema de consistència cultural indubtable, tant considerat en ell mateix, com vista l'atenció que hom en aquest moment li dedica. Ho és encara perquè, almenys en aquest punt, i prescindint de vacil·lacions inicials i d'alguna zona en la qual la influència castellana fou més forta en els primers moments posteriors a la conquesta, resulta clar que l'escriptura que s'estengué arreu del País Valencià i esdevingué la usual, procedia dels models canonitzats per la cancelleria reial catalano-aragonesa i que fou denominada «lletra catalana». Afegim-hi el fet que l'atenció del paleògraf no es limita ací a les lletres formades sinó que s'estén a tota la gama de formes d'escriptura emprades pels diversos estrats d'aquella societat i encara el planteig dinàmic i evolutiu de les formes gòtiques d'escriure.

La joventut de l'autor permet d'esperar-ne moltes aportacions futures en aquest camp de la història de la paleografia. Per això, hom s'atreveix a formular algun desideràtum. El primer seria el de la completesa d'informació. L'autor, en efecte, es queixa i amb raó, de la manca de treballs precedents, però el crític, tot i haver-lo cercat, no ha sabut trobar en la bibliografia ni en les referències a peu de pàgina el recull de Josep M. Parra i Ballester, *Los pergaminos de la cancelleria real del archivo municipal de la ciudad de Alcira*, Alzira MCMLXVII, més meritori pel fet que l'autor s'hi amaga sota l'anonimat; tampoc no ha sabut veure indicats, en parlar dels estudis de paleografia i de les col·leccions de làmines, atents a mostres procedents de la Corona catalano-aragonesa, els manuals o aplecs de facsímils d'autors estrangers i, ni que sigui limitar-se a tipus libraris, les grans col·leccions de làmines de manuscrits datats actualment en curs de publicació o acabades d'enllestir per obra de les biblioteques nacionals de diversos països europeus. En el punt de la progressiva diferenciació de la lletra gòtica pròpiament catalana per obra de la bastarda, l'autor, certament, indica, de forma més o menys marginal, el possible influx de la cancelleria papal d'Avinyó (108); en aquest context puc indicar un detall, que segurament serà il·lustratiu dels mecanismes a través dels quals s'introduïen els models d'escriptura: en els registres del bisbat de Girona és perceptible la fractura de lletra, per pas a la bastarda, en el darrer terç del segle XIV, com també ho és que tal canvi té un protagonista: Lluís Carbonell, personatge no precisament desconegut. Però resulta que tal escrivà obtingué el títol de notari a Avinyó, el 3 de desembre de 1369, tal com hom pot veure dins ATCA, 4 (1985), 593. A Girona, doncs, almenys, la innovació vingué directament de la cúria papal. L'altre extrem entorn al qual crec que s'ha de cridar l'atenció és la necessitat que les transcripcions dels textos no han de poder ésser titllades d'infidels, cosa que, en canvi, és massa fàcil de fer en aquest cas, sobretot en textos llatins. No afirmem sense provar i prenguem el testament que ocupa la part central de la làmina IV. La primera paraula sembla ésser l'abreviatura de «Quoniam...», però la trobem transcrita «Tamen». El «parrochiane» de la línia cinquena de la transcripció sembla que hauria d'ésser «parrochiana», en nominatiu, com l'«ego» sobreentès abans de «sum». La línia següent hauria de dir: «quod .xv. solidorum (*genitii partitii*), quos ego teneo in comanda, de(n)tur .x. solidi (*en nominatiu, que és subjecte de «dentur»*) sancto Vicentio et .v. solidi...». Quatre línies

més avall, en lloc de «minoribus Predicatoribus» ha de dir «minoribus et predicatoribus».

Josep PERARNAU

Jeroni PAU, *Obres*, a cura de Mariàngela VILALLONGA, volums I i II (Autors catalans antics, 2 i 3), Barcelona, Curial Edicions Catalanes 1986, 347 i 274 pp.

En llegir les paraules de Francisco Rico, autor del pròleg (I, 7-10) de l'edició ressenyada, «per primer cop se'ns ofereixen les obres completes d'un vertader humanista del Principat», es pot ja intuir l'interès i importància d'aquesta edició.

L'autora exposa, en la presentació (I, 11-13) que fa del seu treball, revisió i resumció de la seva tesi doctoral, el doble objectiu que s'havia proposat: donar a conèixer totes les dades possibles sobre la vida de Jeroni Pau i recollir la totalitat de l'obra dispersa de l'humanista barceloní i fer-ne l'edició crítica.

Quant al primer objectiu, s'ha dedicat a buidar tota la informació sobre Jeroni Pau continguda en el manuscrit de Pere Miquel Carbonell, avui a l'Arxiu Capitular de la Catedral de Girona, i a recollir totes les referències a la seva biografia, tasca que li ha permès d'intentar establir, d'una manera definitiva, la biografia de Pau.

Jeroni Pau, emmarcat dins la tendència de l'humanisme català en llatí, que té l'època culminant en la segona meitat del segle xv i primera meitat del segle xvi, és objecte d'un estudi molt complet (I, 17-65) pel que fa a la seva biografia: a) família, en la qual destaquen el seu pare, Jaume Pau, juriconsult il·lustre, conseller de Joan II, i el seu germà Dionís, conseller de la ciutat de Barcelona; b) problemàtica sobre la data de naixement, que l'única informació documental porta a situar-la cap a l'any 1458, data, però, no gaire acceptable per a l'autora; c) recorregut universitari i mestres seus (Andrea Barbazza, Francesco Accolti, Baldo Novello); d) carrera sacerdotal: canongia de Vic i de Barcelona; e) llarga estada, 17 anys, a Roma i càrrecs que hi ocupà: *abbreviator*, *vice-corrector*, cubiculari de Roderic de Borja; f) tornada a Barcelona l'any 1492 per malaltia, segons Carbonell, únic testimoni, restant, però, el dubte de si era una excusa per amagar algun altre motiu més important, i mort a la mateixa ciutat l'any 1497.

L'autora estudia també extensament (I, 66-110) les relacions de l'humanista barceloní amb Roderic de Borja i amb Pere Miquel Carbonell, divulgador de l'obra i la figura de Pau, el seu cercle d'amics (Francesc Casa-saja, Teseu Valentí, Bartomeu de Verí, Lluís Desplà, Gregori Columbet, Pere de Roca, Joan Vilar, Bernat de Vilamarí, etc.), la seva relació a la Cúria amb Joan de Borja, Nicolò da Castello, Felino Sandei entre altres, i, especialment, la seva amistat amb Paolo Pompilio, humanista romà, amb qui col·laborà literàriament.

Presenta un catàleg-inventari (I, 111-117) de l'obra de Jeroni Pau ordenat formalment i en dos grans apartats: obra en prosa: *De fluminibus et montibus Hispaniarum*, *De priscis Hispaniae episcopatus et eorum terminis*, *Excepta ex itinero Antonio Pii et Theodosii de Hispaniis*, *Excepta a provinciali antiquo ecclesiae Romanae de Episcopatus Hispaniae*, *Barcino* o *Libellus inscriptus Barcinona ad Paulum Pompilius*, *Episcopi Ecclesiae Barcinonensis*, *Practica Cancellariae Apostolicae*, *Epistula de Hispaniarum uiris illustribus*, *Epistula Reuerentissimo patri Petro Archiepiscopo Salentino*, *Epistula quibus elementis Barcinona scribatur*, *Epistula in promissis Thesei litteris*, *Epistula ad Bartholomeum Verinum*, *Epistula in laudem diui Prudentii*, *Oratio*, *In laudem Reuerentissimi domini Roderici Boria epigramma*. Obra en vers: inclou 22 composicions, la majoria curtes. Hi destaquen tres elegies i l'*Hymnus Panegyricus in festo diui Aurelii Augustini Episcopi Hippomensis* (387 hexàmetres).

Segueix la ressenya dels manuscrits i incunables que contenen les obres de Jeroni Pau, i de les edicions utilitzades per a la present edició crítica (I, 118-123).

Dóna, a continuació, una visió de conjunt de l'obra en prosa, per una banda (I, 123-144), i de l'obra en vers, per l'altra (I, 144-197):

Com és habitual en els millors humanistes, la característica essencial del conjunt de la creació literària de Pau és la dependència total i absoluta dels clàssics, amb citacions textuals i referències contínues (hi ha un índex d'autors al final del segon volum i l'edició de l'obra en vers va acompanyada d'un aparat de fonts i *iuncturae*). El rigor gramatical presideix l'obra de l'humanista barceloní, llatí i hel·lenista, que cultivà totes les branques de les lletres, però que, per sobre de tot, fou filòleg.

L'autora ofereix, quant a l'obra en vers, un ampli recull de *iuncturae* (Marcial i Prudenci són els autors més presents a l'obra poètica de Pau, sense deixar de banda Ovidi, Virgili i Horaci, en un segon ordre de freqüència, i altres com Tibul, Properci, Estaci, Claudià i Juvenal) i de *topica* de la literatura clàssica.

En l'edició crítica ha respectat al màxim l'original, afegint-hi la puntuació i fent les correccions imprescindibles. Acompanya el text d'una traducció anotada.

Com ja adverteix l'autora, entre les obres en prosa (I, 206-347 i II, 6-93) no inclou la *Practica Cancellariae Apostolicae*, atès que ha estat editada moltes vegades i ha estat estudiada per Antoni Era.

L'edició de l'obra en vers (II, 95-213) va acompanyada, a més de l'aparat crític, d'un aparat dedicat a les fonts i *iuncturae* dels autors que Jeroni Pau imita, que ja he estat abans.

Segueixen l'edició quatre apèndixs: 1. Taula cronològica de la vida i obra de Jeroni Pau (II, 217-218). 2. Recompte complet de les particularitats mètriques dels poemes (II, 219). 3. Biografies de Jeroni Pau (II, 220-221). 4. Apèndix epistolar (II, 222-234).

Només cal afegir que l'autora, amb aquesta primera edició crítica completa de les obres d'un humanista català, feta amb criteris moderns aconseguix plenament el seu propòsit: posar en relleu la figura d'humanista complet del canonge barceloní, fins ara oblidat i poc conegut. Tant de bo que, a partir d'ara, es comencin a editar les obres de molts altres com Ivarra, el grec Hercules Florus o Pere Joan Nunyes, que podrien fer canviar la nostra visió del que fou la cultura catalana del Renaixement.

Josep M. ESCOLÀ Tuset

Estefania de REQUESENS, *Cartes íntimes d'una dama catalana del s. XVI. Epistolari a la seva mare, la comtessa de Palamós*, pròleg, transcripció i notes de Maite GUISTADO, Barcelona, la Sal, edicions de les dones, 1987, 344 p.

Les 102 cartes d'Estefania de Requesens a Hipòlita Roís de Liori i de Montcada, mare seva, que edita Maite Guisado, es troben al fons de l'Arxiu del Palau, avui propietat dels jesuïtes i dipositat a la biblioteca del Centre Borja de la Companyia de Jesús a Sant Cugat del Vallès. N'havia editat nombrosos fragments Josep M. March al vol. II de *Niñez y juventud de Felipe II (Documentos inéditos sobre su educación civil, literaria y religiosa y su iniciación al gobierno, 1527-1547)*, Madrid 1942. En el volum II de *l'Epistolari del Renaixement*, València 1978, Max Cahner n'havia editades i anotades quinze. És la primera vegada, doncs, que les cartes d'Estefania de Requesens a la seva mare són objecte d'una edició sistemàtica.

Probablement el títol de *Cartes íntimes* donat a l'aplec no sigui fidel, almenys en un sentit fort. Maite Guisado remarca en la seva introducció que es tracta d'epístoles fa-

miliars, les cartes que una filla perfectament integrada en el seu món escriu a una mare que més aviat s'entreuva autoritària, beata i posseïda d'un cert urc pledejador. No hi ha, per tant, confidències personals íntimes, ni elevades consideracions intel·lectuals. En canvi, aquestes cartes permeten de practicar una petita obertura des de la qual es pot seguir, entre 1533 i 1540, l'evolució d'un reducte familiar de l'alta noblesa catalana. Maite Guisado ha escrit un pròleg aclaridor, gràcies al qual és possible d'orientar-se en les genealogies complexes de la noblesa de l'època, i ha dibuixat un perfil dels principals personatges de l'epistolari que sofrirà pocs retocs. Ha establert la cronologia de cada document i ha identificat els diversos personatges que hi són esmentats, dels quals ofereix una petita clàrícia en apèndix, encara que alguns s'hi troben a faltar. El text es dona en ortografia moderna, respectant les característiques morfològiques, sintàctiques i lèxiques de l'original.

Posat a part l'interès d'aquests documents per a la història general i la del llinatge Requesens, amb una multitud de detalls relatius a les seves possessions, administració i economia, emergeixen alguns problemes de caràcter genèric que afecten de forma pregon la comprensió de la societat catalana de la primera meitat del segle XVI.

El primer és el problema de la llengua. Maite Guisado l'estudia amb cura i molt objectivament. Es tracta d'una llengua d'una certa qualitat literària i al mateix temps és una mostra del català col·loquial. El primer aspecte denota que la formació d'Estefania de Requesens fou bona, com corresponia al seu rang. El segon aspecte permet d'observar la vitalitat de l'idioma en aquell moment i les seves tensions internes: els arcaïsmes que s'hi arrosseguen, el prestigi creixent dels castellanismes, els vulgarismes, els mots dialectals, etc. N'hi ha per a pensar que si disposéssim d'una bona colla de reculls com el que ara ens és ofert, seria possible d'esbossar una història de la llengua parlada que, pel que fa als segles moderns, tindria un saldo tant o qui sap si més positiu que el de la llengua escrita.

El segon problema és el de la castellanització en un sentit no exclusivament idiomàtic. S'ha dit, i és veritat, que a partir dels Reis Catòlics, la noblesa catalana s'integrà en la castellana fins gairebé desaparèixer del tot. Si això, a grans trets, és una dada certa per a l'historiador del segle XX, el procés que hi portà segurament fou molt complex. No és gens ariscat de fer la hipòtesi que aquest procés fos del tot inconscient en la major part dels seus actors. Més encara, hi ha proves, i l'epistolari de la Requesens ho confirma, que el procés, com a procés de despersonalització i evaporació, no era volgut. En les cartes d'Estefania hi ha més d'un element que ho indica a les clares, i Maite Guisado no deixa de subratllar-los. L'experiència històrica de les classes governants dels regnes hispànics durant el segle XVI partia d'un fet constitucional acceptat per tothom, que era la sobirania dels diferents regnes peninsulars, limitada per l'existència i l'exercici de l'autoritat reial comuna a tots. La Cort exercia una atracció poderosa, puix que era la deu d'on fluïa el poder fresc i més real d'aquells moments, quan el rei era emperador o monarca universal. Llavors encara no s'havia plantejat de forma explícita la preeminència d'una part de les Espanyes sobre les altres. Les crisis del segle XVII i XVIII van liquidar l'obra dels Reis Catòlics, amb la separació de Portugal, la desmembració de la Corona d'Aragó i la política uniformitzadora dels Borbons, que va donar pas a l'Espanya moderna. Durant el segle XVI, els habitants dels regnes hispànics actuaven amb uns ressorts mentals que nosaltres hem de saber rastrejar i recrear, si els volem entendre adequadament.

En aquest sentit les cartes d'Estefania de Requesens a la seva mare presenten un quadre molt suggeridor. L'*estrangeria* dels Requesens a la Cort de Madrid és compatible amb el fet que el fill gran d'Estefania adopti com a llengua pròpia el castellà, és a dir, la llengua de la Cort. L'altre fill, en canvi, es manté fidel al català. La mare no és

bel·ligerant davant cap de les dues actituds. Hi ha equilibri: els acostaments, malgrat la força secretament anivelladora de tot ambient cortesà, no esborren les diferències. I acostament i diferències no es plantejen encara en termes de tensió.

L'edició i l'estudi de textos de l'època anomenada de la Decadència té un interès creixent, perquè ha de servir per a marcar les etapes d'un procés, llarg, variat i molt mal conegut en tots els seus ressorts (no, ai làs, en els resultats). És força probable que la documentació que no ha estat fins avui prou valorada reservi moltes sorpreses, com a conseqüència de les quals el concepte mateix de la Decadència, cada dia que passa més desestabilitzat, pot quedar esmicolat en mil trossos i hagi de ser substituït per una periodització històrica molt més rica d'aspectes, sense oblidar que n'hi ha de ben dramàtics.

Finalment només voldríem afegir que l'epistolari d'Estefania de Requesens publicat per Maite Guisado és una de les poques peces literàries autòctones des de les quals es pot estudiar en directe la Cort de l'emperador Carles V, almenys pel que fa al període de 1533-1540. Nosaltres creiem que la lectura d'aquests textos serà un ajut i un estímul per a tots els qui estudien o s'interessen pel segle XVI català. I desitjaríem que l'encert de tots els qui han fet possible l'aparició d'Estefania de Requesens en el nostre univers literari tingués com a conseqüència l'aparició de nous astres i estels literaris d'un temps l'oblit o el desconeixement dels quals ens pot ésser pernicios.

Jaume de PUIG I OLIVER

Joaquim M. PUIGVERT I SOLÀ, *Una parròquia catalana del segle XVIII a través de la seva consuetu. Riudellots de la Selva*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona 1986, 279 pp.

Pel dret català «llarga costum, per llei és haguda». La consideració que l'ordre eclesiàstic reserva a la consuetud no és gaire diferent. Ella explica l'abundància de costumaris parroquials i d'altres institucions religioses on es recollen els usos a observar al llarg de les festes de l'any. Diferents manaments episcopals, sobretot durant el segle XVIII, urgiren que les consuetes parroquials es possessin per escrit.

La que edita Joaquim M. Puigvert es titula *Consuetu o llibre de consuetuds de l'església i parròquia de Sant Esteve de Riudellots de la Selva, bisbat y vegueria de Girona*. I es guarda a l'arxiu de la parròquia per a la que s'escrigué. La redactà el 1763 Joan Calderó, un rector que ocupava el càrrec des de feia trenta-cinc anys. Havia vist néixer costums, i havia treballat per modificar-ne d'altres. Afegí, doncs, a la normativa vigent els resultats de la seva experiència, i no es va abstenir d'opinar sobre l'oportunitat o importunitat dels usos establerts a la seva parròquia.

L'edició del text, molt acurada (p. 165-274), s'il·lustra principalment amb anotacions referents al vocabulari eclesiàstic, que està esdevenint menys obvi per a la cultura universitària de casa nostra. Hauria pogut ampliar-se l'explicació amb referències a altres documents que el redactor tenia en la ment mentre escrivia, particularment el ritual diocesà, font, per exemple, de l'absolta que és transcrita. *Qui lesserum* (?), i que respon al responsori *Qui Lazarum* (p. 225), i també els textos de dret canònic general i específic del bisbat vigents en el moment de la redacció. Certes grafies fonètiques, com *alfferenes* o *pobordressas*, i algunes particularitats sintàctiques no manquen d'interès filològic.

Una àmplia introducció (p. 23-164), després d'assenyalar el poc ús fet fins ara de documents d'aquest tipus i d'estudiar a fons l'autor i context del que s'edita, confe-

geix l'estructura de la parròquia i les funcions peculiars dels clergues i laics, enquadrats els darrers en confraries. I, atès que la consueteta és al capdavant un aplec d'orientacions per a la celebració de festes, dedica bon espai a la funció de la festa dins de la societat rural de l'Antic Règim. L'abundant il·lustració gràfica contribueix a concretar referències locals de la consueteta i inclou fotografies de làpides i inscripcions de llandes redactades no sols en llatí, sinó també en català.

Prologa el volum Eva Serra, professora de la Universitat de Barcelona. Exposa la incomunicació que s'ha produït entre la historiografia universitària, per una banda, i els estudis dels eclesiàstics i erudits locals, per altra. A judici seu, la ruptura entre un i altre camps ha tingut efectes contraproduents, i l'obra de Joaquim M. Puigvert mostra un camí per remeiar-los i invita la historiografia universitària a prestar més atenció a la incidència de les organitzacions i de les mentalitats religioses damunt la societat en l'època dita de l'Antic Règim.

No cal dir que compartim plenament les apreciacions d'Eva Serra sobre el llibre d'en Puigvert. Representa un model i una incitació. Caldrà inventariar, als arxius parroquials, consuetes, llibres de confraries i comptes d'obra, que van ésser deixats de banda per genealogistes i demògrafs, i aplicar-se a l'estudi d'una temàtica que potser no havia estat descurada innocentment.

Josep M. MARQUÈS

Rafel d'AMAT I DE CORTADA, baró de Maldà, *Calaix de sastre (volum primer. 1769-1791)*; selecció i edició a cura de Ramon BOIXAREU; pròleg de Jaume SOBREQUÈS, Institut Municipal d'Història, Curial Edicions Catalanes, Barcelona 1987, 295 pp.

Amb l'aparició d'aquest primer volum d'una selecció de textos del *Calaix de sastre* del baró de Maldà, l'edició catalana fa una primera passa per a oferir al lector una obra tan important com mal coneguda. No és pas, encara, el que hauria convingut. L'autor de l'edició adverteix en la introducció que potser més d'un 75 % del text ha estat desestimat perquè «a penes s'hi trobaria res amb un mínim d'interès general» (p. 10). Però, a aquestes altures disposar d'un 25 % del que va escriure Rafael d'Amat i de Cortada permet de conjecturar que potser un dia no gaire llunyà algú emprendre la tasca de donar a conèixer *in totum* els escrits del baró. Mentre esperem amb impaciència l'arribada d'aquest dia venturós, ens pot consolar el pensament que Rafael d'Amat ha esdevingut més accessible gràcies al treball de Ramon Boixareu.

Boixareu s'expressa amb honestedat en explicar l'abast del seu propòsit. Ha treballat sobre la còpia del text del *Calaix de sastre* que es troba a l'Institut Municipal d'Història de Barcelona, i que va ser feta fer per Agustí Duran i Sempere just acabada la guerra d'Espanya. N'ha fet una reducció, inevitablement subjectiva, per tal d'oferir un text «de lectura possible» (p. 19). Ha revisat el text amb el desig de fer del *Calaix de sastre* una obra accessible a tota mena de lectors (p. 20); ha estat modernitzada l'ortografia i s'han estampat en cursiva els canvis de llengua, encara que, com reconeix Boixareu, es fa difícil d'assenyalar una frontera clara i precisa entre el barbarisme més o menys ben incorporat a la llengua parlada i l'altre (p. 21). També s'han normalitzat els noms i cognoms de persona. Amb humilitat digna de tot elogi, Boixareu admet que el seu treball conté limitacions i espera «una futura edició crítica i exhaustiva, que requerirà, no cal dir-ho, anys i anys de moltíssima feina» (p. 22). Un dels aspectes que en la introducció Boixareu aclareix de manera suficient «i per tal d'apropar més el lector a l'original d'Amat» (ib.) és el sistema ortogràfic emprat per Maldà en el seu manuscrit (pp. 22-25).

Amb aquest volum i amb els que seguiran, Ramon Boixareu ha acomplert una missió que probablement era necessària: establir un pont entre Amat i el lector d'avui, iniciar un acostament que fins ara havia estat programat i intentat, però que no s'havia rematat mai. A partir d'ara Amat podrà tenir lectors que el copsaran amb molta més completesa que no s'havia fet fins avui, i això ha de donar els seus fruits. Però cal que no ens enganyem, com insinua Boixareu: ni el lector hodiern no disposa de tota l'obra d'Amat, ni el vell baró no ha estat encara del tot estudiat i esbrinat.

Boixareu i el seu editor s'han circumscrit a voler extreure del *Calaix de sastre* uns textos llegidors des del punt de vista merament literari, amb tots els avantatges i inconvenients d'una tal decisió. Gosaríem dir que és una intenció que té poc a veure amb les intencions pregones del mateix Amat, i que tampoc no satisfà el lector curiós d'avui dia: un lector català del segle XX pot demanar als textos d'Amat molt més que un simple passatemps literari.

D'antuvi hi ha un problema que no ha estat mai resolt: tothom sap i diu que el baró de Maldà fou un grafòman, però ningú no ha establert encara amb tota precisió les formes concretes que va prendre la seva grafomania. Boixareu ha vist el problema i l'ha deixat en els termes de la seva formulació: encara no sabem ben bé quina és l'obra d'Amat.

En efecte, Francesc Curet va veure els manuscrits del baró abans del 1936, a Can Falguera, de Sant Feliu de Llobregat, i parla de seixanta-nou volums: trenta-dos volums del *Calaix de sastre*, més tres de suplement i sis d'índexs; onze volums amb títols diferents; quatre volums sobre la Guerra Gran; i altres volums de coses varies. Boixareu ha trobat l'any 1981 a Can Falguera 53 volums, amb diferències notables en relació amb l'inventari de F. Curet. Per començar, doncs, cal admetre que a més del *Calaix de sastre* Maldà va escriure altres coses. En el volum que ara ens ocupa el mateix baró ho afirma clarament: «L'explicació de les tals festes, que he escrit, sens deixar-me res en lo tinter, en mon llibre de *Miscel·lànies diverses* i copiades en altre intitulat de *Successos memorables de Barcelona*, no les escric en est *Calaix de sastre*» (p. 128). Més avall al·ludeix a un *Llibre de les festes* (p. 149). Per tant, és evident que ja en els primers temps de la seva activitat literària (els textos citats són de 1783 i 1785, i el baró va escriure fins al 1816), Rafael d'Amat havia diversificat els seus manuscrits. Saber-ne la intenció, l'abast i tot el seu significat no serà possible sense un estudi previ i minuciós dels manuscrits que ara resten, i sense aclarir si al llarg de dos segles s'han perdut volums. Aquesta és una primeríssima i urgentíssima tasca que no podrà ser duta a terme sense el concurs generós dels hereus vivents del baró. Aquesta tasca hauria d'aclarir què és el que Amat va escriure realment al marge del *Calaix* i quina era la finalitat de les còpies, si ho són de dalt a baix, d'algunes parts del *Calaix*. Amb els elements que fins ara tenim davant nostre, es pot sospitar que el dietari del baró és, per a dir-ho amb un mot de Pere el Cerimoniós, una obrada no linial, sinó molt complexa. S'ha d'aclarir aquesta complexitat com a pas previ per a saber qui era el baró i quina mena d'obra va voler deixar. No se'ns amaga que aquest interrogant podria tenir una resposta que capgirés el concepte que fins avui s'ha tingut —sempre conjectural— sobre la personalitat literària de Rafael d'Amat.

Pel que fa als textos de Maldà ara editats, bo i agraïnt l'ingent treball de Boixareu i el mèrit de Curial Edicions Catalanes, cal remarcar que un text del segle XVIII de l'envergadura del *Calaix de sastre* ja no interessa només com a possibilitat literària. Sigui quin sigui el valor estètic de la prosa d'Amat i la seva significació des del punt de vista de la filologia, cal tenir present el seu incomparable valor històric. Una data atmosfèrica transmesa des del segle XVIII deixa de ser un fragment de prosa literària pura i esdevé material d'estadística. Assenyalar la presència a Barcelona dels més di-

versos personatges, registrar els fets més nimis de la vida quotidiana, apuntar els canvis urbanístics, les conseqüències socials de la industrialització, encara que sigui en to de comentari displicent, és una activitat que a dos segles de distància genera notícies precioses, d'una utilitat inestimable, si són posades a l'abast. A nosaltres no ens toca de valorar la vivesa i fins i tot la gràcia que a vegades anima la prosa aparentment monòtona de Rafael d'Amat. Aquesta tasca pertoca als filòlegs i als historiadors de la literatura. Voldríem insistir en la importància de salvar el text del baró íntegrament, tant pel seu valor lingüístic i literari —que no serà possible de ponderar com escau fins que s'hagi estudiat del començament al final i no només d'escorç—, com pel seu valor històric i testimonial, cridat a ser molt ample, segons la nostra opinió, des del moment que l'estudi de la gènesi de l'obra i la seva edició crítica, amb índexs de noms de llocs i de persones com a mínim, permetin de fer-ne un ús raonable als historiadors generals, als estudiosos locals i a tots els qui avui dia s'interessen pels precedents de la Catalunya contemporània.

Finalment no cal oblidar que el *Calaix de sastre* és una obra essencial per al coneixement de la petita història de la ciutat de Barcelona, de la seva societat durant el segle XVIII, i d'una gran part de petites i grans notícies de la seva vida quotidiana en uns anys que la falta de textos literaris justament ha contribuït a mantenir en estat de pur esboç. Sobre la importància que té qualsevol cosa que esguarda directament la ciutat de Barcelona, ara no és el moment de parlar-ne.

La lectura dels textos que amb molta dedicació i paciència ha exhumat Ramon Boixareu deixa entreveure que el baró de Maldà és més que un grafòman superficial i insuls. Alexandre Galí ja ho havia observat fa una trentena d'anys. No fóra gens estrany que, temps a venir, el nostre bon baró guanyés una forta consideració literària, com a testimoni, fins i tot a contracor, d'un canvi d'època transcendental, i en aquest sentit el poguéssim considerar com un dels nostres grans memorialistes, si no el més gran de tots.

Jaume de PUIG I OLIVER

Rafael d'AMAT, baró de Maldà, *Viatge a Maldà i Anada a Montserrat*, introducció, edició i notes a cura de Margarida ARITZETA, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1986, 169 p.

Aquesta obra de Margarida Aritzeta conté un parell d'observacions que són d'un gran interès per a la comprensió del fenomen literari del baró de Maldà. Les desgranarem abans d'entrar en la matèria dels textos editats.

Seguint Alexandre Galí i Antoni Comas, Aritzeta distingeix dos nivells d'escriptura en Rafael d'Amat: la «crònica diària, freda, de simple anotació de fets ocorreguts, que omplen, això no obstant, la major part de les pàgines del *Calaix de sastre*» i els «grans blocs que es diferencien de la resta, treballs unitaris quant a temàtica i estil... més que remarcables en el treball de conjunt del baró» (p. 5-6).

Aquests dos nivells d'escriptura són posats en relació amb corresponents nivells de redacció de l'obra de Maldà. Fixant-se en les anotacions marginals i altres notes que presenten els manuscrits del segle XVIII que l'autora ha pogut consultar (els dos primers volums originals del *Calaix de sastre* —mss. A-201 i A-202 de l'Institut Municipal d'Història de Barcelona— i els mss. 2543 i 408 de la Biblioteca de Catalunya), Margarida Aritzeta demostra que la gènesi de l'obra del baró no és linial: «la redacció no s'atura i mentre es recopien volums antics ja se'n redacten de nous» (p. 11). Amat tre-

balla, perfecciona, recrea. A més, segons l'autora, els mss. del segle XVIII que han arribat fins a nosaltres no són l'original d'Amat, sinó còpies. «Arribats en aquest punt, tant podem pensar que es tracta d'una còpia linial d'un volum escrit també linialment, com d'una recopilació o refosa de materials anteriors» (p. 12). Per això emet la hipòtesi que es fa difícil de saber els volums que es van escriure del vivent del baró, els que sortiren de casa seva i els que s'hi van quedar «en concepte de còpies en net o d'esborranys arraconats» (p. 13).

L'existència provada de volums que el baró regalava permet de constatar que el seu estil varia segons la finalitat i la circumstància de cada redacció. Hi ha un nivell estilístic personal, un altre nivell destinat a la lectura individual i un tercer nivell que suposa uns oïdors, hipotètics o reals, plurals. Com és sabut, el baró no va pensar mai a fer imprimir cap part de la seva obra, però la divulgava en forma de còpies i de lectures públiques —molt restringides, si les hem de jutjar pel ressò escàs que van tenir, si es que en tingueren—. Vet aquí, doncs, com una primera i incompleta exploració dels manuscrits originals de l'obra de Maldà facilita algunes conclusions sobre la gènesi i la intencionalitat de l'obra, íntimament relacionats els dos aspectes.

La introducció prosegueix estudiant l'estil literari, les descripcions i els centres d'interès de Maldà. Constata l'absència de tot plantejament literari deliberat i el caràcter poc sòlid de la llengua que maneja, però remarca el tremp d'algunes descripcions, la verdor del llenguatge i la riquesa d'expressions idiomàtiques. A Maldà no se li coneix cap inquietud intel·lectual, fora de l'afecció a la música.

Els textos editats per Margarida Aritzeta són: El *Viatge a Maldà*, que Alexandre Galí havia promès i no va donar, transcrit del ms. A-209 de l'Institut Municipal d'Història de Barcelona; en annex l'autora afegeix el *Viatge a Vilafranca i Tarragona*, 1782, transcrit del ms. A-201 (I), amb les variants que Amat feia en el seu escrit en copiar-lo el 1791, segons consta al ms. 408 de la Biblioteca de Catalunya; el *Tractat de alguns pobles de Catalunya se troban des de Piera en amunt*, transcrit del ms. 2543 de la Biblioteca de Catalunya, escrit el 1782; i l'*Anada a Montserrat*, 1793, transcrita del ms. A-208 de l'Institut Municipal d'Història de Barcelona. La finalitat de l'annex és «il·lustrar les anotacions diverses que, sobre el mateix recorregut, havia anat fent el baró amb anterioritat a 1794, data del viatge a Maldà» (p. 7). Això permet d'iniciar un treball comparatiu d'estil i tècnica narrativa entre textos íntimament relacionats.

La transcripció dels textos respecta l'ortografia i el lèxic de l'original, bo i incorporant els accents i l'apòstrof moderns, així com el punt volat. L'autora ha puntuat acuradament l'original per a facilitar-ne la lectura, ha regularitzat l'ús de majúscules i ha desplegat les abreviatures. El text ha estat enriquit amb notes explicatives, tant filològiques com històriques. En el *Tractat...* s'han incorporat en nota les variants textuais que respecte al ms. 2543 de la Biblioteca de Catalunya aporta el 408.

Probablement aquesta obra de Margarida Aritzeta és la millor edició fragmentària que posseïm avui del baró de Maldà. L'autora ha entrevist perfectament la problemàtica essencial de la composició de l'obra de Rafael d'Amat i n'ha aplicat alguna conclusió a l'edició dels textos que ella ha exhumat. Sap el que resta a fer i potser li ha mancat l'ocasió per a endinsar-se més profundament en l'estudi dels manuscrits de Maldà que es conserven avui a Can Falguera de Sant Feliu de Llobregat. Encara que no ens toca a nosaltres de dir-ho, potser valdria la pena que l'autora es plantegés amb una ambició més omnicomprendiva la formulació i resolució dels problemes que resten oberts, de cara a recuperar i vulgaritzar entre nosaltres l'autor català sens dubte més important, des del punt de vista literari, del segle XVIII.

Rafael d'AMAT I DE CORTADA I DE SANTJUST, baró de Maldà, *Costums i tradicions religioses de Barcelona*. «Calaix de sastre», edició a cura de Josep M. MARTÍ I BONET, Lluís BONET I ARMENGOL i Isabel JUNCOSA I GINESTÀ, Arxiu diocesà de Barcelona, Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona, Akribos Edicions, Barcelona 1987, 93+ [14] p., ill.

Aquest llibre presenta l'edició íntegra del manuscrit *Successió de funcions sagrades en les Iglesies y diversions civils ó populars comensant en lo dia 1 de Janer i aixis seguidament al dia 31 de Desembre ultim del Any*, contingut al volum manuscrit A-2 de l'Institut Municipal d'Història de Barcelona, que forma part de l'extensa obra del baró de Maldà.

En la introducció els autors assenyalen les edicions fragmentàries de l'obra de Rafael d'Amat i estudien després el fet religiós en el *Calaix de Sastre*. Les múltiples al·lusions de Maldà a celebracions litúrgiques de tot tipus i els sentiments catòlics que expressa reiteradament en el seu dietari són el punt de partida per a unes consideracions sobre la centralitat del fet religiós en la vida barcelonina del temps de Maldà, vista com un element molt ben adaptat a les necessitats i als delers de la classe a la qual pertanyia el baró. La introducció al text d'Amat que s'edita és un *excursus* sobre la fe viscuda durant l'antic règim, més que no pas un estudi minuciós, crític i amb base textual sòlida sobre la religiositat del baró o la dels seus contemporanis. Finalment es dona un resum de la resposta de Josep Albert Navarro Mas i Marquet al qüestionari formulat per Francisco de Zamora sobre festes, cultes i devocions (4 juny 1787), traduïda al català. El llibre és enriquit amb divuit il·lustracions i conté un índex temàtic que en facilita molt la consulta.

El text del baró ha estat transcrit directament i literalment del ms. A-2 de l'Institut Municipal d'Història de Barcelona, sense cap adaptació ni variació tant de la grafia com de la puntuació originals. Això fa que el llibre no es llegeixi amb massa facilitat, i demostra també que val molt més la pena d'intentar oferir un text llegible, encara que sigui gràcies a una revisió sumària de la grafia i la puntuació, que no pas d'oferir el text cru, perquè en comptes d'apropar el lector a la personalitat de l'autor en allò que té de duradora, n'allunya i en desvia a través dels intersticis d'una escriptura que avui només es resisteix quan hom l'ha de copsar en la seva font original.

Jaume de PUIG I OLIVER